

OCJENE I PRIKAZI

Ekrem Čaušević, THE TURKISH LANGUAGE IN OTTOMAN BOSNIA, The Isis Press, İstanbul, 2014, 245 str.

Knjiga *The Turkish Language in Ottoman Bosnia* Ekrema Čauševića sadrži sabrane i već objavljene radove koje ujedinjuje dugogodišnje traganje za odgovorima na dva zanimljiva i vrlo teška pitanja: ko je govorio turski u osmanskoj Bosni i o kakvom je to turskom jeziku, zapravo, bila riječ. Istraživanje koje pratimo kao vrlo istančanu naučnu rekonstrukciju jezika, tačnije rečeno varijeteta, koji više ne postoji vrlo je zahtjevno zbog oskudnih izvora i vrlo kompleksne problematike.

U Uvodu koji predstavlja ključ za razumijevanje knjige i koji je u početku zamišljen kao “kratki uvod”, a prema riječima autora, tokom pisanja prerastao u studiju od 45 stranica naslovljenu kao “The Turkish Language in Bosnia” (“Turski jezik u Bosni”) argumentovano se pobija jedna od najvećih dogmi – Nemethova teza da su neizvorni govornici turskoga jezika na rumelijskim prostorima govorili turske dijalekte, pa tako i bosanski dijalekt koji je Nemeth nazvao “bosanskim turskim jezikom”. Ekrem Čaušević obara tu tezu pokazujući da ne postoje izvorni govornici takvog dijalekta i tvrdi da se može govoriti samo o “mješovitim” varijetetima turskoga jezika koji su spontano stvarali i koristili neturski podanici i

koji su u lingvističkom i sociolingvističkom smislu nešto posve drugo i nemaju veze s dijalektima. Bosanski varijetet koji je, kako navodi autor, nastao kao rezultat kontakta lokalnog južnoslavenskog stanovništva i nativnih govornika turskog jezika, nije korišten u međusobnoj komunikaciji domaćeg stanovništva što bez izuzetka potvrđuju izvori koji se odnose na zapise stranih putnika. Pouzdanije podatke o gotovo zanemarivoj zastupljenosti turskoga jezika u Bosni, kao i prve latinične tekstove na kojima se mogu analizirati njegove jezične karakteristike donosi 19. stoljeće. Još je zanimljivija činjenica da su autori tih rukopisa bili bosanskohercegovački franjevci, koji su, prema riječima autora, u svojim školama učili turski jezik kao obavezan predmet, kako bi neposredno mogli komunicirati s vlastima i braniti svoje interese na šerijatskim sudovima ili čak na Porti. U Uvodu se nalaze i iscrpni podaci o lingvističkim karakteristikama bosanskog varijeteta turskog jezika kao što su “neobične” perifrastičke forme izražavanja necesitativnog značenja poput *g’itmek g’erek im* (moram ići), nepostojanje kongruencije između ličnog nastavka za prvo lice jednine u predikatu i subjekta u prvom licu množine, naprimjer, *Biz cittim*. (Ja sam otišao), ili, pak ispuštanje nastavka za akuzativ, naprimjer, *verdigin kitap okumaja başladim* (Počeo sam čitati knjigu

koju si mi dao). Isto tako, čitatelj se ovdje može upoznati i sa nastankom i razvojem bosanskog varijeteta. Od sredine 16. stoljeća, kada je završen period prelaska domaćeg stanovništva na islam, etnički Turci počeli su napuštati Bosnu, pa su mogućnosti direktnog lingvističkog kontakta sa Turcima svedene na najmanju moguću mjeru. Tako da je, prema riječima Ekrema Čauševića, od 17. stoljeća utjecaj bosanskog jezika na bosanski varijetet turskog postajao sve izraženiji i jači, pogotovo kad je riječ o sintaksi, semantici, leksici i frazeologiji. Zanimljivo je i to da je bosanski varijetet postojao paralelno s osmanskim turskim koji je bio zvanični jezik i da su ga bosanski muslimani i kršćani smatrali jezikom prestiža. Sljedeće teško pitanje koje autor postavlja jeste pitanje kako se bosanski varijetet širio među populacijom s obzirom na to da postoje različita mišljenja o broju nenativnih govornika turskog jezika u Bosni. Odgovor dodatno otežava činjenica da ta mišljenja nisu bazirana na pouzdanim izvorima jer takvi izvori ne postoje a istraživači su skloni generalizacijama koje se protežu na sve periode. Radi znanstveno utemeljenog odgovora, autor, razgraničava dva perioda u širenju turskog jezika: prvi od 1453. do 1800. i drugi od 1800. do 1878. godine. Zaključak Uvoda sadržava i pitanja koja su ostala bez odgovora a među kojima je i pitanje: Kako razlikovati lingvističke karakteristike bosanskog varijeteta turskog jezika od gramatičkih pogrešaka koje su se pojavljivale u loše naučenom turskom jeziku? Jer, iako je lako razlikovati dobro naučen turski od iskvarenog turskog jezika, nimalo nije lako razlikovati granicu između

popularnog turskog i iskvarenog turskog jezika. Deset poglavlja koja slijede nakon Uvoda bave se konkretnim rukopisima koji su dragocjen izvor za odgovor na sva spomenuta pitanja.

Prvo poglavlje knjige nosi naslov "A Chronology of Bosnian Turkology: The Franciscans and the Turkish language" (Kronologija bosanske turkologije: Franjevci i turski jezik). U njemu se govori o rukopisima rječnika i gramatika turskog jezika čiji su autori bili bosanski franjevci. Iako su pisani u 19. stoljeću, oni su značajni izvori kako za izučavanje historije turkologije tako i za izučavanje "bosanskog turskog" (zapravo turskog varijeteta koji se za vrijeme Osmanskog carstva koristio u Bosni i Hercegovini), ali i za općenito istraživanje kulturne historije Bosne i Hercegovine. Pored popisa svih rukopisa u ovom se poglavlju nalazi i kronologija franjevačkih škola i "škole orijentalnih jezika" u Fojnici što čitatelju daje važne podatke o prednaučnom periodu bosanskohercegovačke turkologije kao i podatke o motivima i razlozima zbog kojih su franjevci učili i izučavali turski jezik. Ovdje se može naći i odgovor na još jedno važno pitanje: zašto su prve gramatike turskog jezika napisane tek u 19. stoljeću?

Sljedeće poglavlje "Carl Sax's Letters about 'The Bosnian Turks' and the Turkish Language in Bosnia (19 th c.)" (Pisma Carla Saxa o 'Bosanskim Turcima' i turski jezik u Bosni u 19. stoljeću) pokazuje zašto su pisma Carla Saxa, austrijskog diplomate, pisana u drugoj polovini 19. stoljeća zanimljiva i u današnje vrijeme. Naime, u tim pismima on iznosi podatke o akcentu i kongruenciji subjekta i predikata u

“bosanskom turskom dijalektu”. Činjenica da niko prije njega nije ništa napisao o akcentu turskog jezika koji se govorio u Bosni dovoljno govori o značaju tih pisama koja predstavljaju, kako autor ove knjige ističe, pogled “iznutra” jednog stranca koji je imao filološko obrazovanje.

Treće i četvrto poglavlje “Fra Andrija Glavadanović’s Turkish Grammar” (I) i (II) (Gramatika turskog jezika fra Andrije Glavadanovića I i II) fokusira se na fonetske, fonološke i morfološke karakteristike teksta na turskom u toj gramatici, odnosno na morfološke i sintaksičke karakteristike turskog jezika.

Peto poglavlje nosi naslov “The Turkish of Josip Dragomanović” (Turski Josipa Dragomanovića). Josip Dragomanović je na hrvatski jezik preveo gramatiku turskog jezika *Kavâid-i Osmâniye* koja je predstavljala prvi priručnik turskog jezika napisan za native govornike i objavio je kao *Kavâ’idi osmâniye ili Pravila otomanskog jezika, spisao Mehmed Fuad i Ahmed Dževdet, iz turskog jezika preveo a stranom priredio i koristnima spisi nadopunio J. D.* Značaj prijevoda sastoji se u tome što Dragomanović daje latiničnu transliteraciju kako primjera iz gramatike tako i svojih vlastitih primjera a kompletno djelo odražava varijetet turskog jezika koji se govorio u Bosni u 19. stoljeću.

Šesto poglavlje “Three Catholic texts in Turkish from the territory of Bosnia and Herzegovina” (Tri katolička teksta na turskome jeziku iz Bosne i Hercegovine) analizira razloge zbog kojih su i bosanski kršćani učili jezik Osmanlija koji je u Bosni i Hercegovini predstavljao oznaku socijalnog prestiža. Potom se čitatelju

predstavljaju tri prozna teksta pisana na turskom jeziku koja govore o dogmatskim i moralnim temeljima kršćanstva. To su ujedno jedini tekstovi s takvom tematikom otkriveni na teritoriji Bosne i Hercegovine i njihov jezik predstavlja mješoviti turski varijetet koji odražava kako zapadni rumelijski dijalekt tako i novi osmanski jezik.

Sedmo poglavlje “Turkish proverbs from Bosnia and Herzegovina” (Turske poslovice iz Bosne i Hercegovine) sadržava turske poslovice iz Bosne i Hercegovine sakupljene iz tri izvora: hrvatskog prijevoda čuvene gramatike osmanskog jezika *Kavâid-i Osmâniye* i dva rukopisa koji se čuvaju u biblioteci Franjevačkog samostana Duha svetoga u Fojnici od kojih je jedan Tursko-talijanski rječnik i turska gramatika pisana na latinskom a drugi je, također, gramatika turskog jezika pisana na hrvatskom jeziku.

Osmo poglavlje nosi naslov “‘Onu suz ettirmek için bir zanaat vereim’. Some observations about the lexis of Latin-script texts in Turkish” (“Onu suz ettirmek için bir zanaat vereim”. -Neka zapažanja o leksiku latiničnih tekstova na turskom jeziku). Kada se radi o starim rukopisima koje su na turskom jeziku latinicom pisali evropski autori, prvo pitanje koje se postavlja jeste pitanje metoda transkripcije i fonološke rekonstrukcije takvih tekstova, dok se na morfološkom i sintaksičkom nivou koji predstavljaju transparentnije lingvističke nivoe pojavljuje, podsjeća autor, problem leksike. I sintaksički i leksički nivo pate od kalkova, naprimjer, *Turkçe sojlemeghy bana öğretty* (On me naučio da govorim turski). Isto tako, među mnogim dijalektizmima i

regionalizmima koji su korišteni bile su riječi koje su spontano adaptirane “da zvuče turski” a da uopće nisu bile turske. Autor ističe kako primjer iz naslova pokazuje da je teško za povjerovati da je neko ko je koristio simplificirani varijetet turskog jezika impregniran južnoslovenskim natruhama mogao komunicirati bez poteškoća sa izvornim govornikom turskog jezika.

Deveto poglavlje “Miloš Mandić and His Dictionary of Turkish Loanwords (On the first Dictionary of Turkish Loanwords in the History of Turkology)” (Miloš Mandić i njegov rječnik turskih posuđenica. O prvom rječniku posuđenica u historiji turkologije) govori o prvom rječniku turskih posuđenica čije je drugo izdanje brojalo 974 riječi i u kojem gotovo da nema grešaka kad je u pitanju identificiranje jezika izvora iako autor nije imao formalno filološko obrazovanje.

Deseto, posljednje poglavlje nosi naslov “‘The Turks’ in Antun Matija Relković’s *Satir*” (“Turci” u *Satiru* Matije Antuna Relkovića). Ovdje se govori o strukturi i sadržaju *Satira* Antuna Matije Relkovića. Mitološki *Satir* dolazi u Slavoniju, upoznaje se sa tamošnjom teškom situacijom za koju okrivljuje Turke. U ovom poglavlju autor pokušava odgovoriti na pitanje: ko su Turci koji se spominju u tom djelu? Ispostavlja se da su to bili naseljenici iz Bosne koji su s domaćim stanovništvom dijelili isti južnoslavenski dijastem kao i da su turske posuđenice u Slavoniji i *Satiru* zapravo bosanskog porijekla. Autor ne propušta da odgovori na još jedno teško pitanje: Kako bi se *Satir* trebao čitati?

Za knjigu Ekrema Čauševića *The Turkish Language in Ottoman Bosnia*

općenito se može reći da predstavlja seriju teških pitanja koja autor postavlja i na koja daje naučno utemeljene odgovore. Zadatak nije nimalo lagan jer se radi o rekonstrukciji činjenica o kojima ima jako malo izvora a jako mnogo uvriježenih dogmi. No, u knjizi se obje prepreke uspješno prevazilaze, pa i ako neka pitanja ostaju bez odgovora (a takva su pitanja, zapravo, pokretač nauke), autor ih bez oklijevanja navodi pokazujući šta zapravo znači naučno utemeljeno istraživanje. A to dodatno podiže vrijednost ove dragocjene knjige koja pokušava osvijetliti dio prošlosti zamagljen nenaučnim pristupima i nepropitanim dogmama.

Sabina Bakšić

Sabina Bakšić, STRATEGIJE UČTIVOSTI U TURSKOM JEZIKU, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2012, 204 str.

Od sedamdesetih godina 20. stoljeća u lingvističkim istraživanjima pažnju istraživača sve više počinju zaokupljati pragmatički aspekti jezičke kompetencije, odnosno situiranje govornog događaja unutar njegovog sociokulturalnog konteksta. Ovakav zaokret u lingvističkim istraživanjima iznjedrio je nekoliko pravaca u istraživanju jezičkog materijala, a jedan od njih je i istraživanje strategija učtivosti u različitim jezicima. Knjiga *Strategije učtivosti u turskom jeziku* autorice Sabine Bakšić, koja je objavljena u okviru elektronskog izdavaštva Filozofskog fakulteta u Sarajevu,

predstavlja prvo značajnije djelo iz ove oblasti na našem prostoru. Ovo djelo je značajno iz najmanje dva razloga: kao prvo, naša naučna javnost ima priliku da se pobliže upozna sa ovim veoma značajnim segmentom lingvističkih istraživanja i, kao drugo, svi oni koji uče turski jezik mogu na jednom mjestu naći sakupljen i obrađen bitan segment jezičkog materijala kojeg je potrebno poznavati prilikom upotrebe turskog jezika, a koji se nije posebno tretirao u dosadašnjim gramatikama i udžbenicima turskog jezika. Autorica jezičku građu koja je predmet njenog istraživanja analizira u okviru teorije koju su razradili Penelope Brown i Stephen C. Levinson. Ova teorija se bazira na teorijskom konstrukt *obraz* koji podrazumijeva promjenjivu sliku o sebi koja se iznova reproducira u svakoj novoj socijalnoj interakciji, pa samim time i u svakoj govornoj situaciji. Naša potreba da u društvenoj interakciji budemo priznati i pozitivno vrednovani podrazumijeva *pozitivni obraz*, dok se potreba za slobodom i neometanim djelovanjem vrednuje kao *negativni obraz*. Strategije učtivosti u turskom jeziku, koje su predmet analize, autorica dijeli u četiri grupe.

Prva grupa strategija označava se terminom nemodificirana direktnost, a podrazumijeva direktan način obraćanja sagovorniku u situacijama hitnosti, usmjerenosti na zadatak ili, pak, kada je u pitanju mala društvena distanca, ali i onda kad je opasnost za sagovornikov *obraz* neznatna. Tako npr. vrlo često možemo čuti sljedeću konverzaciju: Çay? – Sağ ol. (Čaj? – Hvala.) Izostavljanje glagola u oba primjera ukazuje na visoku efikasnost ovih izraza. Ovakva komunikacija nema

negativan predznak zato što među sagovornicima ne postoji društvena distanca. Međutim, u situaciji kad govornik posjeduje određenu moć u odnosu na sagovornika, on ne mora brinuti za njegov obraz. Takve primjere često nalazimo u obiteljskom diskursu gdje se oslikava moć roditelja u odnosu na djecu: *Esra derhal eve gel!* (Esra, odmah dođi kući!).

Druga grupa jesu strategije *pozitivne učtivosti* koje su usmjerene ka sagovornikovom *pozitivnom obrazu*, pozitivnoj slici o sebi na koju sagovornik polaže pravo. Ovo je strategija “zbližavanja”: govornik signalizira sagovorniku da pozitivno vrednuje njegovu sliku o sebi, njegov pozitivan obraz, da su ime želje jednake i da sagovornika smatra članom vlastite grupe. U ovome poglavlju autorica obrađuje veliki broj primjera komplimenata čija je svrha uspostaviti/potvrditi solidarnost i bliskost sa sagovornikom. Pored rutinskih komplimenata, obrađeni su i brojni “originalni” komplimenti koji zahtijevaju veću kooperaciju, veći napor i učešće sagovornika, ali ujedno doprinose i većoj bliskosti. Primjer takvog komplimenta je: *Oynarken çok görkemli çıkmışsın, büyük bir kartal gibi.* (Dok si plesao, izgledao si raskošno, poput velikog orla.) Ovo poglavlje je ujedno i najveće poglavlje i ono potvrđuje tursko društvo kao društvo izražene pozitivne učtivosti. Neki od parametara koji to potvrđuju su i upotreba termina rodbinskih odnosa prilikom obraćanja sagovornicima s kojima govornik nije u srodstvu, upotreba velikog broja izraza oslovljavanja kojima se u turskom jeziku postiže bliskost a koji nemaju prijevodni ekvivalent u našem jeziku, i upotreba

dobrih želja na bilo kojem mjestu u dijalogu čiji su prijevodni ekvivalenti u našem jeziku većinom opisni i stilski markirani.

Treće poglavlje knjige obrađuje tzv. *negativnu učtivost* koja je svoj naziv dobila po tome što se odnosi na strategije učtivosti upućene sagovornikovom negativnom obrazu, odnosno djelimičnom zadovoljenju potreba i želja sagovornikovog negativnog obraza, potreba da se zadrži vlastita "teritorija" i samoodređenje. Stoga je negativna učtivost, za razliku od pozitivne, primarno bazirana na "izbjegavanju", distanciranju; govornik nastoji uvjeriti sagovornika da priznaje i poštuje njegovu slobodu djelovanja. Postoji mnoštvo strategija negativne učtivosti, a najizraženija je konvencionalizirana indirektnost, koja predstavlja ishod dviju oprečnih namjera: želje da se sagovorniku ostavi prostora (za odbijanje) i želje da mu se direktno obrati. Iako je ova strategija karakteristična za zapadnu kulturu, i turski jezik posjeduje konvencionalizirane indirektno činove, u kojima je gotovo redovito zastupljen prezent na *-r* (ponekad u posibilitivu) i to u upitnom obliku: *Bir şeker bana uzatır misin canım?* (Hoćeš/Možeš li mi, dušo, dodati jednu bombonu?) Četvrta grupa strategija jeste nekonvencionalizirana indirektnost. Zajednička karakteristika koja okuplja raznovrsne strategije u ovu skupinu jeste to da se sve one izvode tako indirektno i zaobilazno da im je teško pridružiti jasnu komunikacijsku intenciju. Govornik se oslobađa od odgovornosti ugrožavanja sagovornikovog obraza čineći svoju namjeru netransparentnom. Neke od ovih strategija su upotreba

aluzija, asocijacija, pretpostavki, hiperbola, tautologija, ironije, metafore isl. Ovdje možemo navesti jedan zanimljiv primjer hiperbole: *Bir çay istedin mi? -Yok, sağ ol. İçim dışım çay oldu.* (Jesi li za jedan čaj? Ne, hvala, sva sam se pretvorila u čaj.)

Jezički materijal koji je predmet ovoga djela predstavlja bitan segment turskog jezika. Ovim djelom je taj segment turskog jezika prvi put teorijski utemeljeno obrađen. Autorica pri tome analizu nije opteretila teorijskim instrumentarijem tako da se djelo nameće kao neizostavni izvor za upoznavanje i usvajanje turskog jezika.

Mirsad Turanović

SAYYIDS AND SHARIFS IN MUSLIM SOCIETIES: THE LIVING LINKS TO THE PROPHET, ed. by Kazuo Morimoto, Routledge, London and New York, 2012, 276 str.

Jedna od odlika raznolikih muslimanskih društava prominentno je (i najčešće počasno) mjesto koje su Poslanikovi potomci zauzimali u socijalnim strukturama tokom niza stoljeća. Pitanje porijekla je u nekim historijskim trenucima imalo politički značaj (kao, na primjer, u slučaju abasidskoga halifata), dok je u drugim periodima uloga Poslanikovih potomaka bila svedena na nivo društvene i kulturne vidljivosti i privilegija. Što se tiče izučavanja ove tematike u bosanskohercegovačkim naučnim okvirima, treba istaknuti Zbornik radova "Ehli Bejt u Bosni

i Hercegovini” (Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, Sarajevo, 2003.).

Knjiga *Sayyids and Sharifs in Muslim Societies: The Living Links to the Prophet* (Sejjidi i šerifi u muslimanskim društvima: Žive veze sa Poslanikom) izrasla je iz pokušaja da se uspostavi grana nauke pod nazivom “sejjido-šerifologija” (sayyido-sharifology, neologizam Morimota Kazua, urednika ove studije). Cilj “sejjido-šerifologije” je razumijevanje odnosa prema Poslanikovim potomcima u različitim muslimanskim društvima, da bi se time lakše shvatila i sama ta društva u svojoj složenosti. “Sejjido-šerifologija” bi, stoga, trebala da promotri sljedeće osnovne teme: muslimanske diskurse o Poslanikovojoj porodici, historijska iskustva u različitim muslimanskim društvima, te da uključi antropološke i sociološke pristupe sejjidima i šerifima danas. Ovi tematski okviri su bili osnovni orijentiri za konferenciju iz koje je izrasla i ova studija. Knjiga je, shodno tome, nakon uvoda urednika Kazua, podijeljena u tri dijela: *Arguing sayyids and sharifs* (Dokazivanje sejjida i šerifa) sa poglavljima: *How to behave toward sayyids and sharifs: A trans-sectarian tradition of dream accounts* (Kako se ponašati prema sejjidima i šerifima: iznadsektaska tradicija pripovijedanja snova) autora Morimota Kazua, *Qur’ānic commentary on the verse of khums (al-Anfāl VIII:41)* (Kur’anski komentari ajeta o khumsu/petini (al-Anfāl VIII:41) Roya Parviza Mottahedeha, *Debate on the status of sayyid/sharifs in the modern era: The ‘Alawī-Irshādī dispute and Islamic reformists in the Middle East* (Debata o statusu sejjida/šerifa u modernome dobu: Alevitsko-Iršadijska

rasprava i islamski reformisti na Bliskom Istoku) Yamaguchija Motokija. Prvo poglavlje Morimota Kazua, uz njegov uvod u studiju, predstavlja izuzetno značajan dio knjige, budući da istražuje ulogu Poslanikove porodice u izvještajima o snovima i time analizira njihovu ubjeđivačku moć za čitateljstvo toga vremena. Međutim, još je bitniji zaključak koji se nadaje iz Kazuove analize ovih izvora, a to je da su se, unatoč popularnom uvjerenju, šiitski autori u sastavljanju djela o Poslanikovim potomcima obilno koristili sunitском građom. Kao dva razloga šiitskog crpljenja sunitских izvora, Kazuo navodi centralnost Imama u šiitskoj dogmi koja je zaustavila razvoj priča kakve susrećemo u sunitским djelima, te, dovoljan broj priča koje su postojale u sunitškoj tradiciji i koje su morale biti izmijenjene samo u maloj mjeri da bi se prilagodile (str. 22). Osnovna potka ovih priča je način postupanja prema sejjidima i šerifima (sejjidi su potomci hazreti Huseina, a šerifi potomci hazreti Hasana): pomoć, pokloni, direktno djelovanje prema njima, ali i zabranjivanje njihovog povređivanja na bilo koji način.

O materijalnim privilegijama sejjida i šerifa i utemeljenosti takvih povlastica u Kur’anu govori drugo poglavlje. Ovo se poglavlje bavi ajetom u kojem se spominje *hums* ili petina koja, po određenim tumačenjima, nudi ekonomsku korist jedne petine plijena za Poslanikove potomke. U pitanju je sljedeći ajet: *I znajte da je od svega što u ratu zaplijenite jedna petina Allahova, i Poslanikova, i rodbine njegove, i siročadi, i siromaha, i putnika – tako nek’ je ako u Allaha vjerujete i u ono što smo Našem robu objavili Mi na Dan*

Odluke, na dan kada su dva mnoštva sukobila se! A Allah sve može. (Al-Anfāl, 41; Enes Karić. *Kur'an sa prijevodom na bosanski jezik*, Bosanska Knjiga, Sarajevo, 1995). Roy Parviz Mottahedeh napominje kako su u razumijevanju ovog ajeta nastala brojna tumačenja, što zbog porijekla petine, a što zbog toga kome je usmjerena raspodjela plijena. Tako autor razmatra rane, klasične, sufijske, ali i osmanske komentatore. Naposljetku, postavlja se pitanje značenja petine: da li je ona počast ili privilegija? (str. 46)

Treće poglavlje se, pak, bavi društvenim privilegijama i ekskluzivitetom koji se skoro do današnjih dana zadržao u nekim dijelovima islamskoga svijeta, pa time i izazvao sukob sa progresivnim strujama islamskog reformizma. Yamaguchi Motoki u ovom poglavlju opisuje polemiku nastalu između dvije različite struje Arapa u jugoistočnoj Aziji, od kojih je većina bila porijeklom iz Hađramawta, te kako su naposljetku u tu polemiku uključili i dvojicu poznatih islamskih reformista: Rašida Riđāa i Šakība Arslāna. Ovo poglavlje je višestruko značajno: prije svega, ono donosi značajne podatke o arapskoj migrantskoj zajednici u jugoistočnoj Aziji i različitim oblicima njihove povezanosti sa Bliskim Istokom (ova zajednica privlači naučnu pažnju u posljednje vrijeme, a u tome se najviše ističu djela Eng-seng Hoa i Ulrike Freitag). Međutim, još je interesantnija posrednička uloga islamskih reformista u kojoj se ogle-da nastojanje da se pomiri običajno sa progresivnim, odnosno, da se pomiri legitimnost posebnog statusa sejjida i šerifa sa jednakošću svih muslimana. Stoga, budući da su islamski reformisti

propagirali egalitarni duh, bilo je posve logično da sejjidi i šerifi odustanu od eksplicitnog insistiranja na superiornosti Poslanikovih potomaka (str. 64).

Drugi dio studije nosi naslov *Sayyids and sharīfs in the Middle East* (Sejjidi i šerifi na Bliskom istoku) i sadrži sljedeća poglavlja: *Genealogy, marriage, and the drawing of boundaries among the 'Alids (eighth-twelfth centuries)* (Genealogija, brak, i povlačenje granica među Alidima (osmo-dvanaesto stoljeće) autorice Terese Bernheimer, *A historical atlas on the 'Alids: A proposal and a few samples* (Historijski atlas Alida: prijedlog i nekoliko primjera) Biancamarie Scarcia Amoretti, *The reflection of Islamic tradition on Ottoman social structure: The sayyids and sharīfs* (Odras islamske tradicije na osmansku društvenu strukturu: sejjidi i šerifi) Rūye Kılıç, *The ashraf and the naqīb al-ashraf in Ottoman Egypt and Syria: A comparative analysis* (Ašraf i naqīb al-ašraf u osmanskom Egiptu i Siriji: komparativna analiza) Michaela Wintera. Ovaj dio studije od velikog je značaja za osmanske historičare, budući da donosi ne samo korisne informacije o sejjidima i šerifima na području Bliskog Istoka, bračnim strategijama i društveno uslovljenim privilegijama, te instituciji naqīb al-ashrafa, već i nove pristupe proučavanju migracija Poslanikovih potomaka u muslimanskim društvima.

Tako se, na primjer, u četvrtom poglavlju Terese Bernheimer, razmatraju bračne strategije alida. Autorica definira alide kao široku skupinu potomaka četvrtoga halife Alije, prevažno potomaka iz njegovoga braka sa Poslanikovom kćerkom Fatimom (hasanidi i husejnidi) (str. 77). Koje

su bile frekventne bračne strategije u kontekstu alida? Prije svega, riječ je o principu *kafā'a* ili jednakosti potencijalnih supružnika (po časti – *ḥasab*, religiji – *dīn*, porijeklu – *nasab* i porodici – *bayt*), i po kojem se žena ne može udati ispod svoga trenutačnog društvenoga statusa. Autorica u ovom poglavlju pokazuje kako su se alidske bračne strategije prilagođavale različitim društveno-historijskim kontekstima, u kojima je pozicija moći često diktirala “davanje alidskih kćeri” u druge moćne porodice.

Peto poglavlje je izrazito korisno da bi se osmotrile migracije sejjida i šerifa na širem području, iako je ovaj projekt Biancamarie Scarcia Amoretti još uvijek u povoju. Ono što se daje kao zaključak je važnost alida za istočna područja islamskoga svijeta u određenom periodu (konkretnije, područje današnjega Irana), ali autorica ističe da i pored sektaškog identiteta nekih potomaka, izvori koje je ona koristila govore samo o “Porodici” (str. 111).

Sljedeća dva poglavlja mogu se promatrati kao dijelovi cjeline koja govori o sejjidima i šerifima u Osmanskom carstvu. Rūya Kılıç ističe osmansku institucionalizaciju pripadnosti rangu sejjida i šerifa putem postavljanja nadzornika ili naqīb al-ašrāfa (str. 124), te donosi listu naqība (str. 126-127) i govori o mogućim privilegijama koje su uživali. Da stanje sejjida i šerifa nije bilo jednako u svim dijelovima Osmanskoga carstva, odnosno, da je administrativna podijeljenost u Osmanskom carstvu diktirala i različit hijerarhijski sistem, pokazuje komparativna analiza između osmanskoga Egipta i Sirije.

Treći dio studije nosi naslov *Sayyids and sharīfs beyond the Middle East*

(Sejjidi i šerifi izvan Bliskog Istoka) i sadrži poglavlja: *Shurafā in the last years of al-Andalus and in the Morisco period: Laylat al-mawlid and genealogies of the Prophet Muḥammad* (Šurefa u posljednjim godinama al-Andalusa i u periodu moriskosa: noć mevluda i genealogije Poslanika Muḥammeda) Mercedes Garcije-Arenal, *The role of the masharifu on the Swahili coast in the nineteenth and twentieth centuries* (Uloga mešarifa na svahilijskoj obali u 19. i 20. stoljeću) Valerie J. Hoffman, *Dihqāns and sacred families in Central Asia* (Dihqāni i svete porodice u Centralnoj Aziji) Ashirbeka Muminovog, *Sacred descent and Sufi legitimation in a genealogical text from eighteenth-century Central Asia: The Sharaf Atā'ī tradition in Khwārazm* (Sveto porijeklo i sufijska legitimacija u jednom genealoškom tekstu iz Centralne Azije u 18. stoljeću: tradicija Šerifa Atā'īja u Horezmu) Devina DeWeesea, *Trends of ashrafization in India* (Trendovi ašrafizacije u Indiji) Arthura F. Buehlera, te *The sayyids as commodities: The Islamic periodical alKisah and the sayyid community in Indonesia* (Sejjidi kao roba: islamski periodični časopis *alKisah* i zajednica *sejjida* u Indoneziji) Araiija Kazuhira. Posljednji dio knjige sadrži različita iskustva sa sejjidima i šerifima: od inkvizicije (osmo poglavlje), progona i prisilne asimilacije (deveto poglavlje), postepenog gubljenja značenja titule (deseto poglavlje), ali i povećanje predaja o svetom porijeklu kao osnovi nekog oblika privilegije (jedanaesto poglavlje), procesu ašrafizacije u Indiji (svojevrsnom penjanju po društvenoj ljestvici putem plemenitog porijekla ili pretenzija na

plemenito porijeklo, dvanaesto poglavlje), do krajnje komercijalizacije sejjida u Indoneziji, gdje se njihovo medijsko prisustvo na određeni način iskorištava u prodaji popularne štampe (trinaesto poglavlje).

Ova studija predstavlja izrazito bitan doprinos izučavanju muslimanskih društava budući da nastoji promotriti jedan istaknuti fenomen u kojem se ogledaju kako problemi i pitanja sektaške podijeljenosti (uz svu njezinu neutemeljenost), tako i pitanja odnosa između tradicije i reformizma u islamskome svijetu te, naposljetku, opstanka određenih vrijednosti u vremenu konzumerizma.

Dženita Karić

ORIENTALISM REVISITED: ART, LAND AND VOYAGE, ed. by Ian Richard Netton, Routledge, London and New York, 2013, 288 str.

O orijentalizmu kao sistemu i diskursu u posljednje četiri decenije napisano je više polemičkih i kritičkih djela, od kojih se brojna mogu svrstati u "pro-saidističku liniju mišljenja, dok su nerijetko određena djela manje ili više argumentirano upućena ka preispitivanju određenih postavki iz Saidovog kapitalnog djela "Orijentalizma". Autori knjige "Orientalism Revisited: Art, Land and Voyage" ("Ponovno promatranje orijentalizma: Umjetnost, zemlja i putovanje") u potpunosti su svjesni mogućnosti da njihova studija bude klasificirana kao još jedno djelo saidovske refleksije, i tako još jednom ostane u gravitacionom polju

bez većeg doprinosa izučavanju ove relevantne tematike. Iz tog razloga, zamisao knjige je donekle drugačiji od do sada viđenog: autori nastoje da se vrate na osnovne teme i fenomene orijentalističkog diskursa, te načine na koje se konstruira orijentalistički diskurs (i sistem). Stoga je osnovni motiv ove knjige sljedeća rečenica, istaknuta u samom uvodu: *Orientalist ART of all kinds frequently derives from a consideration of the LAND which is encountered on a VOYAGE or pilgrimage* (Orijentalistička UMJETNOST svih vrsta često izrasta iz razmatranja ZEMLJE koje se susreće na PUTOVANJU ili hodočašću) (str. xix). Međutim, kako će pokazati pregled sadržaja ove studije, naglasak ove studije je samo u manjoj mjeri na orijentalističkoj umjetnosti, a mnogo više na temi predstavljanja i zamišljanja Orijenta u modernom i klasičnom mišljenju. Treba dodati i to da se razmatra i odgovor na orijentalizam u vidu okcidentalizma, ali ne u apologetsko-napadačkom tonu kakav koriste, na primjer, Buruma i Margalit u djelu *Occidentalism: the West in the Eyes of its Enemies* (Okcidentalizam: Zapad u očima svojih neprijatelja, 2004).

Knjiga je sastavljena od pet dijelova: *Imagining the Orient* (Zamišljanje Orijenta) sa poglavljima *The Muslim world in British historical imaginations: 're-thinking Orientalism'?* (Muslimanski svijet u britanskim historijskim zamišljanjima: 'ponovno promišljanje *Orijentalizma*'?) autora K. Humayuna Ansarija, *Can the (sub)altern resist? A dialogue between Foucault and Said* (Može li potčinjeni pružiti otpor? Dijalog između Foucaulta i Saida) Arshina Adib-Moghaddama,

Edward Said and the political present (Edward Said i politička sadašnjost) Nadie Abu el-Haj, *New Orientalisms for old: articulations of the East in Raymond Schwab, Edward Said and two nineteenth-century French orientalis* (Novi orijentalizmi za stare: izričaji Istoka kod Raymonda Schwaba, Edwarda Saida i dvojice francuskih orijentalista iz devetnaestog stoljeća) Geoffreya Nasha, te poglavlje *Orientalism and Sufism: an overview* (Orijentalizam i sufizam: jedan pregled) autorice Linde Sijbrand.

Drugi dio studije nosi naslov *Art* (Umjetnost) i sadrži samo dva poglavlja: *Orientalism in arts and crafts revisited: the modern and the anti-modern: the lessons from the Orient* (Ponovno viđenje orijentalizma u umjetnosti i zanatima: moderno i antimoderno: lekcije sa Orijenta) autora Johna M. Mackenzija i poglavlje *Visual ethnography, stereotypes and photographing Algeria* (Vizualna etnografija, stereotipi i fotografiranje Alžira) autorice Susan Slyomovics.

Treći dio je naslovljen sa *Land* (Zemlja) i sadrži sljedeća poglavlja: *Revisiting Edward W. Said's Palestine: between Nationalism and post-Zionism* (Ponovni pogled na Palestinu Edwarda W. Saida: između nacionalizma i post-cionizma) autora Ilana Pappéa, *Studies and souvenirs of Palestine and Transjordan: the revival of the Latin Patriarchate of Jerusalem and the rediscovery of the Holy Land during the nineteenth century* (Studije i suveniri iz Palestine i Transjordanije: obnova Latinske patrijaršije Jerusalema i ponovno otkriće Svete Zemlje tokom devetnaestog stoljeća) Paola Maggiolinija, *Arabizing the Bible:*

racial supersessionism in nineteenth-century Christian art and biblical scholarship (Arabiziranje Biblije: rasna teologija zamjene u kršćanskoj umjetnosti i biblijskoj nauci devetnaestog stoljeća) Ivana Davidsona Kalmara, te poglavlje *Orientalism and bibliolatry: framing the Holy Land in nineteenth-century Protestant Bible customs texts* (Orijentalizam i bibliolatrija: uokvirivanje Svete Zemlje u protestanskim tekstovima devetnaestog stoljeća o biblijskim običajima) Daniela Marina Varisca.

Četvrti dio nosi naslov *Voyage* (Putovanje), i također sadrži samo dva poglavlja: *The Orient's medieval 'Orient(alism)': the Riḥla of Sulaymān al-Tājir* (Srednjovjekovni 'Orijent(alizam)' Orijenta: *Riḥla* Sulaymāna al-Tājira) autora Nizara F. Hermesa i *Ibn Baṭṭūṭa in wonderland: voyage as text: was Ibn Baṭṭūṭa an orientalist?* (Ibn Baṭṭūṭa u zemlji čudesa: putovanje kao tekst: da li je Ibn Baṭṭūṭa bio orijentalista?) Iana Richarda Nettona koji je ujedno i urednik ove studije.

Knjiga završava petim dijelom pod naslovom *The Occidental Mirror* (Okcidentalno ogledalo) sa poglavljem *The Maghreb and the Occident: towards the construction of an Occidental discourse* (Magreb i Okcident: prema izgradnji okcidentalističkog diskursa) Zahije Smail Salhi. Uz uvod i ostale dodatke, ovo predstavlja sadržaj knjige.

Prvi dio knjige pruža uvid u različite načine na koje je orijentalizam djelovao i konstruisao Orijent u djelima britanskih historičara (prvo poglavlje), francuskog pjesnika i biografa Raymonda Schwaba i drugih

francuskih orijentalista (četvrto poglavlje), ali sa osvrtom na neke do sada zanemarivane aspekte orijentalističkoga diskursa. Tako se, na primjer, ukazuje na podvojenosti i proturječnosti u djelima historičara koji su pokušavali pomiriti imperijalistički diskurs prosvjetljivanja i civiliziranja sa kolonijalnom realnošću. Također, na ovaj način se nastoji pokazati kako su na stvaranje esencijalističkih ideja o Orijentu u historijskim materijalima i njihovim interpretacijama utjecale različite religijske i političke struje, motivi i namjere.

Ipak, u ovom dijelu knjige, za istraživače osmanskoga nasljeđa poglavlje *Orientalism and Sufism: an overview* (Orijentalizam i sufizam: jedan pregled) nosi poseban značaj. U njemu autorica Linda Sijbrand pokazuje kako su na kreiranje ideje o sufizmu kao misticizmu "uvezenom" iz kršćanstva ili hinduizma sve do kraja 19. stoljeća utjecali zapadni proučavatelji sufizma. Kao i u slučaju britanskih historičara, neki od zapadnih putopisaca koji su pokazali zanimanje za sufizam, bili su pod utjecajem vlastitih religijskih opredjeljenja, tako da su sufije koje su susretali na svojim putovanjima smatrali ekvivalentom "katoličkih svećenika" (str. 99). Zapravo, odnos prema sufizmu predstavljao je odraz promjene samog odnosa prema misticizmu i religiji u Evropi općenito, koji je započeo u osamnaestom stoljeću i nastavio se kasnije (str. 100). Pored toga, odnos prema sufizmu mijenjao se u skladu sa kolonijalističkim ambicijama i projektima, koji su od duhovnih pokreta i bratstava činili revolucionare ili pak skrušene poslušnike. U dvadesetom stoljeću, pak, naučnici su iznalazili

paradigme kako bi usporedno proučavali kako "klasični", tako i "življeni" sufizam (str. 105). Međutim, iako se može tvrditi da su orijentalistički stavovi o "tuđem" karakteru sufizma utjecali na stvaranje antisufijskih tendencija u muslimanskom svijetu, autorica ipak ističe da se određeni elementi orijentalističkih krivih reprezentacija sufizma mogu naći u nekom obliku i u samim "Istočnim" tradicijama (str. 106). Također, autorica ističe kako se danas sufizam i sufije koriste u službu stvaranja "pozitivnog" modela muslimana naspram omražene puritanističke interpretacije, i na taj način se sufizam opet esencijalizira i orijentalizira.

Drugi dio studije ukazuje na potencijal kojeg orijentalistička umjetnost i zanati nose radi ponovnog čitanja i interpretacije historije, ovaj put iz ugla onih koji su bili kolonizirani i potčinjeni. Sedmo poglavlje o fotografiji posebno pokazuje šta znače materijalni artefakti koji su nastali kolonizatorskom inicijativom, ali koji mogu poprimiti i drugačije značenje nakon izvjesnog vremena.

Treći dio studije se bavi zemljom kao predmetom orijentalističke pažnje i zamišljanja, odnosno, ovaj dio se bavi konkretno Palestinom/Svetom Zemljom koja je zbog svog simboličkoga potencijala privlačila veliki broj zapadnih putnika, ali i bila prostorom stvaranja potpuno nove države. U tom kontekstu, poglavlje Ilana Pappéa u određenoj mjeri odudara od ostalih poglavlja ovog dijela, zbog toga što se bavi odnosom i povezanošću Edwarda Saïda sa izraelskom akademskom elitom, dok su ostala poglavlja usmjerena ka proučavanju uloge Svete Zemlje (kao teksta i kao

realnog prostora) u kršćanskim spisima 19. stoljeća.

Četvrti dio studije razmatra postojanje imaginiranog Orijenta kod putopisaca klasičnog islamskoga svijeta: relativno nepoznatoga Sulaymāna al-Tājira i svjetskog putopisca Ibn Baṭṭūṭe. Zaključak autora poglavlja o Sulaymānu al-Tājiru je sljedeći: Orijent je imao svoj vlastiti Orijent, ali ne i orijentalizam u esencijalističkom saidovskom smislu (str. 217). S druge strane, Ibn Baṭṭūṭina *riḥla* je klasičan primjer *adab* literature, koja je prvenstveno trebala zabaviti, pa onda i podučiti svoga recipijenta. U tom kontekstu, budući da su granice između fikcije i faktualnog bile izrazito propusne, sasvim je moguć opis ovog putopisca kao pred-saidovskog orijentaliste (str. 242) iako, kako Ian Richard Netton napominje, nikada u istom saidovskom smislu (str. 242).

Posljednji i zaključni dio ove studije razmatra različita i često oprečna značenja termina "okcidentalizam" onako kako ga definiraju kritičari kako sa Orijenta, tako i sa Okcidenta, ali uz poseban fokus na magrepskom iskustvu, koje je, kako autorica Salhi naglašava, u Saidovom *Orijentalizmu* zanemareno (str. 255). Pored definiranja okcidentalizma, poglavlje se bavi specifičnim kontaktom Magreba i "Okcidenta", koji je rezultirao u onome što se često naziva "pisanjem nazad". Baš kao što ni orijentalistički ni okcidentalistički diskurs nisu u sebi završeni sistemi, tako se ni studija ne završava odlučnim zaključkom, već nizom pitanja o ulozi prostora i moći predstavljanja Drugih.

Dženita Karić

Dana Sajdi, *THE BARBER OF DAMASCUS: NOUVEAU LITERACY IN THE EIGHTEENTH-CENTURY OTTOMAN LEVANT*, Stanford University Press, Stanford, California, 2013, 312 str.

Pred istraživače društvene historije Osmanskoga carstva često se postavlja problem mogućnosti pronalaženja dovoljnoga broja izvora koji bi mogli predočiti različite aspekte života ekonomski i socijalno neprivilogovanih dijelova populacije u različitim krajevima imperije i u različitim epohama njezine trajanja. Dana Sajdi, u studiji *The Barber of Damascus: Nouveau Literacy in the Eighteenth-Century Ottoman Levant* (Damašćanski berberin: nova pismenost na Osmanskom Levantu iz osamnaestog stoljeća), koju je objavila izdavačka kuća Stanford University Press u oktobru 2013. godine, analizira fenomen svojevršne demokratizacije pismenosti koja je naposljetku dovela i do veće vidljivosti pojedinaca iz redova religijskih ili etničkih manjina, ali i neulemanskih društvenih slojeva koji prethodno nisu uživali privilegiju pisanja u određenim (ekskluzivnim, za ulemu rezervisanim) formama. Studija Dana Sajdi, pored pomnog proučavanja ovog fenomena onako kako se manifestirao u jednoj osmanskoj pokrajini u osamnaestome stoljeću, pronalazi njegove učinke kako na sinhronoj, tako i na dijahronoj ravni, odnosno analizira primjere *nove pismenosti* pored slučaja "damašćanskog berberina" ali i pažljivo traga za posljedicama ovog fenomena u liberalizaciji štampe tokom *Nahde*.

Ova studija se sastoji od šest poglavlja, uz uvod, zaključak i ostale

dodatke. Prvo poglavlje nosi naslov *The Disorders of a New Order: The Levant in the Long Eighteenth Century* (Neredi novog poretka: Levant u dugom osamnaestom stoljeću); drugo *A Barber at the Gate: A Social and Intellectual Biography* (Berberin na kapiji: društvena i intelektualna biografija); a treće *“Cheap” Monumentality: The Nouveau Literates and Their Texts* (“Jeftina” monumentalnost: Novi pisci i njihovi tekstovi). Četvrto poglavlje je naslovljeno *Authority and History: The Genealogy of the Eighteenth-Century Levantine Contemporary Chronicle* (Autoritet i historija: genealogija levantinske hronike osamnaestog stoljeća), peto *A Room of His Own: The “History” of the Barber of Damascus* (Njegova vlastita odaja: “Historija” damašćanskoga berberina), te posljednje poglavlje *Cutting the Barber’s Tale: The Afterlives of a History* (Skrraćivanje berberinove priče: sudbine jedne historije).

Glavni predmet ove studije hronika je Shihāb al-Dīna Aḥmada Ibn Budayra pisana između 1154 – 1175 po hidžri, odnosno 1741 – 1762. Hronika je bila prvobitno poznata po svojoj skraćenoj i izmijenjenoj verziji (koju je sačinio alim Muḥammad Sa`īd al-Qāsimī u 19. stoljeću, a o njemu više u nastavku), ali se pisanje ove studije podudarilo sa pronalaskom mogućeg autografa samoga djela. Autor je, kako je već naglašeno, berber iz Damaska, i sama njegova pojava na sceni pismenosti u tom periodu zaslužuje kritičku pažnju i izaziva sljedeća pitanja:

- 1) Kako je došlo do toga da neko izvan ulemanskih krugova u Osmanskom carstvu 18. stoljeća napiše hroniku?
- 2) Koja je socijalna i kulturna pozadina Ibn Budayrove (i sličnih) hronika?

- 3) Kakva je bila recepcija ovoga djela, odnosno, ko je čitao hronike 18. stoljeća tada i kasnije?
- 4) Da li postoji povezanost između novije tradicije pisanja hronika i revolucije štampe s kraja 19. stoljeća/početka 20. stoljeća?

U šest poglavlja svoje knjige, Dana Sajdi detaljno objašnjava razvojni put *nove pismenosti*. Sama fraza “nova pismenost” – *nouveau literacy* – podsjeća na frazu “novi bogataši/skorojevici” ili *nouveau riche*, ali autoričina namjera nije bila da zadrži negativnu konotaciju koju nosi potonji izraz, već da ukaže na radikalno novo poimanje pismenosti, i na – što je još važnije – novo shvatanje autoriteta (pa makar samo tekstualnog). Činjenica da jedan damašćanski berber piše hroniku ne ukazuje prosto na to da je mogao čitati i pisati, već je pokazatelj društvene aproprijacije povezane sa *kulturnom pismenošću* (str. 6). Ibn Budayr svakako nije bio usamljen slučaj, što autorica nastoji i dokazati nabrajajući i analizirajući hronike drugih autora, Ibn Budayrovih istovremenika: kršćanskih svećenika, šiitskih seljaka, samarićanskih pisara i vojnika. Iako su i prije postojale hronike koje su pisali autori izvan ulemanskih krugova, nikada ih nije bilo u ovolikom broju kao u 18. stoljeću (str. 7), te stoga proizlazi zaključak da ove hronike zapravo govore o izmijenjenim društvenim okolnostima koje su dovele do novog prisvajanja određene historiografske forme. Te okolnosti su povezane sa većom socijalnom mobilnošću, što je omogućavalo fleksibilnije kretanje po društvenoj ljestvici. Vertikala ekonomskih privilegija paralelna je sa kanoniziranom ljestvicom formi u kojima su

autori mogli pisati. No, u stanju povećane društvene prohodnosti, ove forme su prisvajane, ali i prilagođavane, a u tom procesu preobličavanja hroničari 18. stoljeća su svakako ostavljali duboki trag.

Nova statusna pozicija, dakle, dokazivala se na možda najučinkovitiji način pisanjem knjige. U tom kontekstu, Dana Sajdi navodi riječi poznatog sufije ‘Abd al-Ġanīja al-Nābulusīja koje su tadašnji autori dobro razumjeli, da knjiga znači moć (želju za moći i/ili demonstraciju iste), (str. 9). Pisanjem hronika, autori iz neulemanskih krugova potvrđivali su svoju prisutnost i socijalnu vidljivost *ovdje i sada*, i tu su zapravo nalazili *svoju vlastitu odaju* (što je autoričina aluzija na poznati esej Virginije Woolf *A Room of One’s Own* o isprekidanosti ženskog pisanja usljed životnih okolnosti unakaženih patrijarhalnim društvom). No, proces je svakako išao dvosmjerno. Dok su hronike koje su pisali pripadnici uleme davale prednost obliku nad sadržajem (a i oblik i sadržaj su bivali determinirani cikličnošću i regularnošću vremena), hronikama “običnih ljudi” diktirali su svakodnevni događaji (str. 173), te su stoga one često prihvatane sa pomiješanom kritičkom recepcijom.

Upravo nam recepcija ove Ibn Budayrove hronike govori o svojevrsnoj društvenoj pometnji i redefiniranju toga ko *smije* pisati određena djela. Alim Muḥammad Sa’īd al-Qāsimī (umro 1900.) bio je prvi redaktor ovoga djela i njegova verzija ove hronike postala je najpoznatija u naučnim krugovima. Međutim, upravo njegova redakтура, iako nastala stoljeće nakon samoga djela, pokazuje razmjere Ibn Budayrove autorske smionosti. Al-Qāsimī od ove

hronike odbacuje ono što smatra “običnim”, “niskim”, a ostavlja, ili čak i sam dopunjava, one vijesti koje se odnose na više rangirane administrativne slojeve u Damasku tokom jednog perioda u njegovoj osmanskoj historiji. Stoga za al-Qāsimīja vrijednost ove hronike postoji ne zbog njezinoga autora, već *usprkos* njega (str. 180). Dok je Ibn Budayr, sudeći prema najstarijem poznatom rukopisu, sačinio djelo koje je bilo orijentisano ka lokalnim događajima, te opisima ličnosti koje su se nalazile u njegovoj neposrednoj blizini, al-Qāsimī je nastojao “centralizirati” ovo djelo tako što je iz njega izbacio “nepodobne” dijelove i usmjerio naraciju na ono što je smatrao prihvatljivim i “značajnijim”, ni ne sluteći da time djelo lišava njegove jedinstvene prirodne naracije.

Hronika kao popularna autorska forma u osmanskom periodu pretrpjela je brojne preinake i plodotvorne kolizije sa drugim formama, poput sanovnika, dnevnika, putopisa, i slično. Kao proizvod toga, između ostalog, pretvorila se u skupinu svojevrsnih izvještaja o svakodnevnim događajima i stoga postala idealnim prelaznim sredstvom ka dnevnim ili sedmičnim novinama, koji će svoj procvat doživjeti na kraju 19. stoljeća.

Ova studija Dane Sajdi izaziva brojne usporedbe sa manifestacijom fenomena nove pismenosti u drugim krajevima Osmanskoga carstva, a samim time i sa njegovim odrazom u bosanskome ejaletu. Istraživači bosanskohercegovačke baštine će u nekim elementima analize Ibn Budayrove hronike odmah prepoznati i odlike Ljetopisa Mula Mustafe Bašeskije (kojeg i sama autorica spominje na

jednome mjestu). Stoga se ova knjiga preporučuje istraživačima osmanske historije i kulture u kontekstu Bosne i Hercegovine, budući da je iznimno bitno posmatrati fenomene poput *nove pismenosti* u njihovom širem (imperijalnom) kontekstu.

Dženita Karić

Duygu Köksal – Anastasia Falierou, *A SOCIAL HISTORY OF LATE OTTOMAN WOMEN: NEW PERSPECTIVES*, Brill, Leiden/Boston, 2013, 348 str.

Istraživanje položaja i stanja žena u periodu trajanja Osmanskoga carstva izrazito je popularna tema savremenih historijskih i kulturalnih studija. Kao najuspjelije od tih studija možemo izdvojiti studiju *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era* (ur. Madeline C. Zilfi, Brill, 1997), kao i studiju koja je još značajnija za istraživače osmanskog nasljeđa na Balkanu: *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History* (ur. Amila Buturović i Irvin Cemil Schick, I.B. Tauris, 2007). Prošle godine se pojavila knjiga koja je predmet ovog prikaza: *A Social History of Late Ottoman Women: New Perspectives* (Društvena historija žena iz kasnog osmanskog perioda: Nove perspektive) koja, iako ne sadrži poglavlja koja se odnose na Bosnu (zbog jednostavne činjenice da Bosna više nije bila dijelom Osmanskoga carstva), ipak može biti korisna istraživačima zbog metodologije

i pristupa kojeg koristi prema raznolikom materijalu i tematici.

Knjiga, pored informativnog uvoda pod naslovom *Introduction: Historiography of Late Ottoman Women* (Uvod: Historiografija žena u kasnom osmanskome periodu), a kojeg su napisale autorice Duygu Köksal i Anastasia Falierou, sadrži i pet dijelova. Prvi dio pod naslovom *Women as Economic Actors: Class, Work, and Social Issues* (Žene kao ekonomski igrači: Klasa, rad i društvena pitanja) sadrži sljedeća poglavlja: *Theater as Career for Ottoman Armenian Women, 1850 to 1910* autorice Hasmik Khalapyan (Teatar kao karijera za osmanske Armenke, od 1850. do 1910.), *Searching for Women's Agency in the Tobacco Workshops: Female Tobacco Workers of the Province of Selanik* E. Tutku Vardağlı (Traganje za ženskim djelovanjem u duhanskim radionicama: Duhanske radnice iz provincije Solun), te poglavlje *Working from Home: Division of Labor among Female Workers of Feshane in Late Nineteenth-Century Istanbul* M. Erdema Kabadayıja (Rad od kuće: Podjela rada među radnicama feshane u Istanbulu s kraja devetnaestog stoljeća). Drugi dio pod naslovom *Education for Life: Schools, Associations, and Curricula* (Obrazovanje za život: Škole, udruženja i nastavni program) sačinjen je od poglavlja: *The Limits of Feminism in Muslim-Turkish Women Writers of the Armistice Period (1918-1923)* Elif İkbāl Mahir Metinsoy (Ograničenja feminizma kod muslimansko-turskih spisateljica perioda primirja (1918-1923)), *Between Two Worlds: Education and Acculturation of Ottoman Jewish Women* autorice Rachel Simon (Između dva svijeta: Obrazovanje i akulturacija

osmanskih Jevrejki), te *Girls' Institutes and the Rearrangement of the Public and the Private Spheres in Turkey* Elif Ekin Akşit (Djevojački instituti i preuredba javnih i privatnih sfera u Turskoj). Treći dio nosi naslov *Creating New Lives, Pushing the Boundaries: Female Ottoman Artists* (Stvaranje novih života, pomicanje granica) sa poglavljima *Painting the Late Ottoman Woman: Portrait(s) of Mihri Müşfik Hanım* autorice Burcu Pelvanoğlu (Oslikavanje žena iz kasnog osmanskog perioda: Portret(i) Mihri Müşfik Hanım) i *The New Woman in Erotic Popular Literature of 1920s Istanbul* autorice Fatme Türe (Nova žena u erotskoj popularnoj literaturi Istanbula iz 1920-tih godina). Četvrti dio nosi naslov *Womanhood in Print Culture* (Ženskost u kulturi štampe) sa poglavljima *Enlightened Mothers and Scientific Housewives: Discussing Women's Social Roles in Eurydice (Evridiki) (1870-1873)* autorice Anastasije Falierou (Prosvijetljene majke i naučnice domaćice: Raspravljanje o ženskim društvenim ulogama u *Evridiki* (1870-1873), *An Almanac for Ottoman Women: Notes on Ebüzziya Tevfik's Takvîmü'n-nisâ (1317/1899)* Özgür Türesay (Kalendar za osmanske žene: Bilješke o *Takvîmü'n-nisâ* autora Ebüzziya Tevfika (1317/1899), te poglavlje *Women's Representations in Ottoman Cartoons and the Satirical Press on the Eve of the Kemalist Reforms (1919-1924)* autora Françoisa Georgeona (Predstavljane žena u osmanskim karikaturama i satiričnoj štampi u osvjet kemalističkih reformi (1919-1924). Peti i posljednji dio studije naslovljen je *Dilemmas of Nationalism: Debating Modernity, Identity, and Women's Agency* (Dileme nacionalizma: Raspravljanje o

modernosti, identitetu i ženskom djelovanju). Prvo poglavlje autorice Duygu Köksal nosi naslov *From a Critique of the Orient to a Critique of Modernity: A Greek-Ottoman-American Writer, Demetra Vaka (1877-1946)* (Od kritike Orijenta do kritike modernosti: grčko-osmansko-američka spisateljica, Demetra Vaka (1877-1946). Drugo poglavlje *The 'Tomboy' and the 'Aristocrat': Nabawiyya Mûsâ and Malak Hifnî Nâsif, Pioneers of Egyptian Feminism* ("Muškobanja" i "Aristokratkinja": Nabawiyya Mûsâ i Malak Hifnî Nâsif, pionirke egipatskog feminizma) napisala je Catherine Mayeur-Jaouen. Posljednje poglavlje ovog dijela, ali i same studije, naslovljeno je *Hayriye Melek (Huñç), a Circassian Ottoman Writer between Feminism and Nationalism* (Hayriye Melek (Huñç), Čerkeska osmanska spisateljica između feminizma i nacionalizma). Ovo poglavlje napisao je Alexandre Toumarkine.

Kao što je vidljivo iz podjele poglavlja po tematskim cjelinama, ova studija razmatra "žensko pitanje" i njegove različite manifestacije ne samo iz ugla roda, već i iz perspektive klase, nacije, etničke pripadnosti, mobilnosti i obrazovanja. U skladu sa povezivanjem različitih historija (odnosno različitih aspekata određenih historijskih pitanja), a ne njihovim pukim usporedbama, autorice koriste termin "istovremenosti" ("co-evalness") koji zahtijeva da se promjene u posljednjem periodu Osmanskoga carstva promatraju u svojim vlastitim okvirima, dakle, ne kao "nazadna" varijanta procesa koji se odvijaju u drugim kontekstima (str. 2). Na taj način, do izražaja dolaze kompleksnosti i specifičnosti "ženskog pitanja" u Osmanskome carstvu,

kao što su, na primjer, odnos etničkog i klasnog na tržištu rada u specifičnome slučaju pozorišne umjetnosti (prvo poglavlje), ali i u slučaju rastuće duhanske industrije kojoj je odgovarala jeftina ženska radna snaga (drugo poglavlje) ili pak proizvodnje i trgovine fesovima (treće poglavlje). Na taj način očita je usmjerenost autora i autorica u ovoj studiji da “žensko pitanje” s kraja 19. i početka 20. stoljeća promotre iz perspektive ekonomski potčinjene i neprivilogovane klase, iako studija, dakako, tretira i preokupacije bogatih slojeva društva u ovom periodu, pogotovo u zadnjem dijelu studije. Na određeni način, prvi i posljednji dio studije mogu se promatrati kao dvije naizgled oprečne strane istog pitanja: dok je problematika ženskog pitanja u prvom dijelu studije zaokupljena pitanjima siromaštva, radne snage i etničke pripadnosti, posljednji dio donosi razmatranja o različitim pristupima rješavanju ženskoga pitanja iz pozicije srednje ili visoke klase, kao i pitanjima reprezentacije Orijenta u djelima autorica koje su pripadale različitim kulturama istovremeno (dvanaesto poglavlje). Da se obrazovanje smatralo jednim od rješenja mnogostrukih problema u ovom periodu u Osmanskom carstvu – ali i da se koristilo u ideološke i političke svrhe, pokušala su objasniti poglavlja drugog dijela studije. Žensko obrazovanje je skoro uvijek bilo u službi određenog (nacionalnog) cilja: žena se obrazovala da bi mogla postati majka djece u službi nacije. U tom kontekstu treba promatrati i osnivanje različitih institucija za obrazovanje ženske djece (šesto poglavlje). Ovaj period je svjedočio i sve većoj vidljivosti žena, ali i različitim cenzorskim politikama, što je omogućilo istraživačima

da se pozabave pitanjem reprezentacije žena u popularnoj literaturi i štampi u trećem dijelu studije.

Za istraživače bosanskohercegovačkog nasljeđa s kraja 19. i početka 20. stoljeća, četvrti dio studije može biti posebno zanimljiv zbog toga što ukazuje na potrebu da se materijal koji je nastajao u ovom periodu, naime raznovrsni godišnjaci, salname i časopisi, izučava kao pokazatelj promjena u društvu i pokuša da se pregovara između onoga što se percipira kao “tradicija” i novih utjecaja koji prijete da potpuno izmijene socijalne odnose.

Nužno se nameće pitanje kada možemo očekivati sličnu studiju o bosanskohercegovačkim ženama istoga perioda. U svakom slučaju, ova studija predstavlja dovoljno dobar metodološki putokaz koji nastoji izbjeći zamke generaliziranja i površnog zaključivanja.

Dženita Karić

John Jefferson, THE HOLY WARS OF KING WLADISLAS AND SULTAN MURAD. HE OTTOMAN-CHRISTIAN CONFLICT FROM 1438-1444, Brill, History of Warfare, Vol. 76, Leiden – Boston, 2012, 514 pp.

In the course of its rapid growth and development during the 14th and 15th centuries, the Ottoman Empire unsurprisingly encountered resistance from the Balkan Christian states which it aimed to conquer. Therefore this process of expansion was inevitably marked by almost constant border

warfare broken up by periodical large-scale conflicts with far reaching consequences. The battles of Chernomen (1371), Kosovo (1389), Nicopolis (1396), Lašva (1415) and Varna (1444), from which the Ottomans emerged victorious, as well as their intermittent conquests of important towns and states, have understandably captured the imagination and roused the interest of generations of historians, especially of those primarily interested in military affairs.

Rarely did the Christians have the upper hand in the early struggle against the Ottoman Empire, and political circumstances were not always favourable for their cause. However, this did not dishearten the Balkan and European rulers who were left with no choice but to constantly attempt to defy and oppose the Ottoman expansion. One period when Christian victory seemed most likely came after the death of Sigismund of Luxembourg in 1437 and culminated with defeat at the battle of Varna in 1444 where the Polish and Hungarian King Wladislaw met his end. The period was initially marked by Ottoman attacks seeking to take advantage of the political chaos in Hungary following the change on the throne, but were then countered by intensified activities to finally achieve the union of the churches and to prepare for a mass scale crusade.

It is precisely the events from this timeframe that were carefully examined by John Jefferson in his first book titled *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad*. The work under review has in fact evolved from the author's doctoral dissertation project which was finished in 2011 at the Johannes

Gutenberg University in Mainz, Germany, where he currently works as a guest lecturer. Jefferson previously majored history in the United States and obtained his Master's degree in 2002 from the Jagiellonian University in Krakow, Poland. This somewhat unconventional career path for a soldier of the US Army was motivated by his knowledge of and willingness to learn new foreign languages, of which Latin, Polish, Turkish and Arabic were key for the study of his chosen topic. It is precisely this fact that presents the strongest aspect of his work since he was able to analyse sources, as well as read and evaluate the results of Polish and Turkish historiography which were hitherto, and for the most part still are, unavailable to many Western historians because of the language barrier.

Due to the fragmented linguistic nature of the Balkans, a thorough study of the complex relations between the Christians and Ottomans in the 15th century would also have required access to the vast secondary literature written in Hungarian, Serbian, Greek, Bulgarian and Romanian. Even though the book would have certainly been more comprehensive if it had included, for instance, the most important results of Serbian historiography, embodied in the works of Momčilo Spremić, Ivan Božić, Ivan Đurić, or Bariša Krekić, the author still managed to successfully bridge those gaps and provide a compelling narrative which encompasses all of the key aspects of the story.

At the core of his book rests the underlying question why King Wladislaw decided to charge against the Sultan during the battle of Varna, at a moment when the clash was almost settled in

his favour. To put the issue into perspective, it is worthwhile mentioning that it was exactly due to these kinds of delicate decisions that empires were made or lost. The Sultan chose to stand his ground, and therefore retained his position at the head of an ever-growing Empire, whereas Wladislaw lost both his head and his kingdoms. Intrigued by this problem ever since his study days in Poland, Jefferson decided to dedicate his future research to the quest of its solution.

This task was not a simple one. In order to fully understand the period and actions of the main protagonists, the author had to consult a multitude of primary sources in diverse languages: Medieval Latin, Ottoman Turkish, Byzantine Greek, Late Medieval French, Late Medieval Czech, Late Middle High German, Medieval Italian, Persian, Arabic, Old Serbian, and Late Medieval Polish. The most challenging of those were the 15th century Ottoman chronicles which do not contain any precise chronological data and which were written with a clear agenda. Apart from the standard works of Âşikpaşazâde, Neşrî and Oruç, the author also used the anonymous *Gazavât-ı Sultan Murâd b. Mehmed Hân*, which has recently been made available in an English translation by Colin Imber. Historians who wrote about these topics in the past failed to include Ottoman source materials in their works. One author in the sixth volume of the usually reliable *A History of the Crusades* even went as far as to inaccurately state that “the Ottoman sources for this period are sparse, and those which speak of Varna add relatively little”. Jefferson’s

book improves vastly on this matter, often providing long excerpts of Ottoman Turkish sources translated into English.

The author supplemented data from the Ottoman chronicles with a critical approach to the works of contemporary Western historians such as Jan Długosz, Aeneas Silvius Piccolomini, Johannes de Thurocz, Callimachus, Antonio Bonfini, and Konstantin Mihajlović, to name just a few. He also used the published collections and compilations of diplomatic documents, letters, reports, proclamations, and others, which served as a backbone in propping up the main narrative and providing a chronological and geographical framework.

The book is divided into two major parts of unequal size which contain several chapters each. The first part functions as a prelude to the main topic of the work and concentrates on the prehistory and background of the Ottoman-Christian conflict until 1440. In it the author presents the institutions and politics of the three principal characters – the Catholic Church, the Ottoman Turks and the Kingdom of Hungary. He devotes significant time and space to the analysis of crusading attempts of Christian powers, especially in the context of the conciliar movements which culminated with the Councils of Basel and Florence. The Western powers always considered Church union to be a prerequisite for any kind of military assistance to the threatened Balkan states, but despite the Union, which was achieved in 1439, military help was usually slow to come, mostly ineffective and sometimes even non-existent. The second chapter focuses on the reign of Sultan

Murad II and the institutions of the Ottoman Empire, with special attention dedicated to the military ones which were exemplified by the Janissary corps, the timar system and the marcher lords (tur. *uç beyleri*) who operated at the borders of the Empire and took on the initiative in the encounters with their Christian neighbours. The final chapter presents the Hungarian side of the conflict through the description of the roles played by the three Hungarian Kings – Sigismund, Albrecht and finally Wladislaw. Apart from focusing on their anti-Ottoman initiatives, this segment also contains a short portrayal of the Hungarian buffer-state system, implemented by King Sigismund, which at various times included Serbia, Wallachia as well as Bosnia. We can only express regret that the passages about Bosnia relied heavily (exclusively?) on the second volume of Konstantin Jireček's out-dated *Geschichte der Serben* (Gotha, 1918). This resulted in the replication of several factual errors which, however, did not crucially affect the rest of the account. Far from being a mistake on the author's part, this instance is just one more example which should serve as a reminder that more works about Bosnian history should be made available in foreign languages.

The second part of the book is significantly longer than the first one and focuses on the military campaigns from 1440 to 1444, during the reign of King Wladislaw in Hungary, describing the strategy, tactics and order of battle. Jefferson provides a detailed account of the troops, mobilization, weapons, technology, and all the specific operations on both sides of the conflict:

from the first siege of Belgrade in 1440, through the wars of 1442 and the Long Campaign in 1443, ending with the final crusade of 1444 which culminated in the Christian defeat at Varna. The battle itself is the peak of the narrative and as such it is presented at great length and detail, in a way that will be of particular interest to military historians. The text is accompanied by a considerable number of clear and understandable maps which show the formations and progress of the battle, making it easier to follow the sometimes complex and intricate military manoeuvres.

Even though it may seem in hindsight that the Ottoman successes and conquests in the Balkans were inevitable, the author is of the opinion that a different outcome in any one of these closely contested battles would have resulted with a significantly altered course of events, and considers that a Christian victory in the battle of Varna would have been followed by a situation similar to the one which ensued in the Ottoman Empire after the battle of Ankara in 1402. The triumphal campaigns of John Hunyadi in 1442 and 1443 ushered a wave of optimism that victory against the Ottomans was a possibility, but these hopes were eventually brought crashing down to ground in the devastating defeat at Varna which affirmed the Ottoman domination of the Balkans and created conditions for a new flood of offensive action, opening the door for the complete incorporation of South-Eastern Europe into the Ottoman Empire.

Relying on his extensive knowledge of a number of foreign languages, successfully combining the various and

diverse available sources, John Jefferson has managed to produce the most comprehensive account of events regarding the Ottoman-Christian conflict between 1438 and 1444 to date. His book will certainly represent essential reading for anyone interested in the research of Ottoman expansion during the 15th century, and it will surely come to be considered as the standard work for the study of the Long Campaign and the Battle of Varna. Because of the way in which it is structured and how the arguments and the story in it are presented, the book will be of interest not only to specialists, who will find a wealth of new material in it, but also to the more casual reader seeking to understand the broader context of the conflict between the Ottomans and Christians in the Late Middle Ages.

Emir O. Filipović

DALMATIA AND MEDITERRANEAN: PORTABLE ARCHEOLOGY AND THE POETICS OF INFLUENCE, ed. by. Alina Payne, Brill, Leiden/Boston, 2014, xxi+469.

Knjiga pod gornjim naslovom nastala je kao rezultat dva seminara koji su održani u Splitu i Firenci, na temu *Object as event*, odnosno svih formi mobilnosti i prenosivosti arhitekture i umjetnosti na Mediteranu u kasnom srednjem i ranom novom vijeku. Knjiga dublje istražuje mehanizme koji su povezivali različite i često međusobno veoma udaljene arhitektonske objekte

na primjerima relacija npr. Splita i Dubrovnika sa Istanbulom i Kairom i sl. U tom smislu, svih trinaest autora u svojim radovima fokusirali su se na područje Dalmatinskog primorja i njegovog zaleđa. Usljed činjenice da je u literaturi sam Mediteran često posmatran kao granica između civilizacijskih krugova kršćanstva i islama, čini se da se u osmišljavanju teme i samom pristupu izučavanju Dalmacije krenulo od te postavke. Stoga je teritorij Dalmacije u radovima posmatran i predstavljen kao pograničje, kao mjesto susreta, pri čemu su isticane sličnosti, međusobni utjecaji među različitim kulturama i civilizacijama na tom području više nego njihove međusobne razlike i suprotnosti.

U uvodnom izlaganju pod naslovom "Introduction: The Republic of Sea", (1-18), urednice knjige, Alina Payne upoznaje nas sa Braudelovim poimanjem ranonovovjekovnog Mediterana kao jedinstvene mreže kojom su cirkulisala brojna dobra i koja je nadilazila nacionalne granice. Obrazlažući razloge zbog kojih se, kao voditeljica programa i glavna urednica, opredjelila upravo za proučavanje Dalmatinske obale, navodi da je presudna činjenica bila ta što je riječ o regiji koja obiluje arheološkim lokalitetima od izuzetnog značaja, sačuvanim rimskim spomenicima, ali i mjestu na kojem su se odigravali brojni događaji koji su obilježili historiju Mediterana od antičkih vremena pa do ranog novog vijeka. Dalmatinska obala u ranom novom vijeku znatno se razlikovala od svoga zaleđa zbog toga što je zaleđe često mijenjalo vlast te prelazilo iz osmanskih u mletačke ruke i sl. Fokus na Dalmaciju pružio je nekim

autorima mogućnost da, korištenjem što objektivnijeg pristupa, u svojim radovima revidiraju pitanje gdje se nalazio centar mediteranske regije i šta je to značilo za kulturu te regije.

Prvo poglavlje knjige sastoji se od tri priloga u kojima se razmatra način na koji se mijenjala historijska recepcija dalmatinskih lokaliteta tokom nekoliko stoljeća, kroz analizu iskaza osmanskog putopisca iz 17. stoljeća, potom britanskog arhitekta 18. stoljeća do austrijskog historičara umjetnosti iz 19. stoljeća. U eseju pod naslovom: "The View from the Land: Austrian Art Historians and the Interpretation of Croatian Art", (21-58), Suzanne Marchand analizira aktivnosti dvojice austrijskih historičara umjetnosti iz 19. stoljeća, Eitelbergera i Strzygovskog. U skladu s naraslim austrijskim političkim ambicijama toga vremena, Eitelberger je Dalmaciju, sa svim njenim arhitektonskim spomenicima i arheološkim lokalitetima, smatrao oblašću koja je s Austrijom dijelila zajedničku rimsku prošlost Evrope. Međutim, za Strzygovskog, Dalmacija je bila nešto najbliže njegovom ali i evropskom poimanju "Orijeta", te su posmatrali Dalmaciju različitim očima, iz drugačije perspektive. Različite utiske o Dalmaciji imali su i oni koji su posmatrali Dalmatinsko priobalje putujući brodom, od onih koji su prolazili dalmatinskim zaleđem poput osmanskog putopisca Evlije Čelebije, koji je posjetio ovu regiju sredinom 17. stoljeća u vrijeme trajanja Kandijskog rata. Za njega je teritorij Dalmacije "ključ za osmansku prevlast na Mediteranu i centar svijeta", kako zamjećuje Cemal Kafadar u radu: "Evliya Çelebi in Dalmatia: An Ottoman Traveler's Encounters with

the Arts of the Franks", (59-78). Iako je Kafadar veoma pomno birao literaturu i kritička izdanja Čelebijinog *Putopisa*, vjerovatno samo zbog lingvističke barijere nije spomenuo da je opise Čelebijinih "posjeta" Dalmaciji preveo osmanista Hazim Šabanović još davne 1954. godine, uz iscrpna objašnjenjima u podnožnim napomenama, uz ostale dijelove *Putopisa* koji se odnose na sve one krajeve kroz koje je Čelebija prolazio, a koji su do 1990-tih godina bili sastavni dijelovi Jugoslavije. Iako je Šabanovićevo kritičko izdanje i prijevod dijelova *Putopisa* Evlije Čelebije doživjelo nekoliko izdanja, te je i danas nezaobilazno u regionalnoj historiografiji, i ovo je još jedan od pokazatelja slabe "vidljivosti" bosanskohercegovačke historiografske produkcije u svjetskoj naučnoj javnosti.

U radu pod naslovom "The Imprimatur of Decadence: Robert Adam and the Imperial Tradition", (79-111), Erika Naginski detaljno analizira izdanje škotskog arhitekta s kraja 18. stoljeća, koji je nakon putovanja u Dalmaciju u ljeto 1757. godine, u vlastitoj nakladi, 1764. godine štampao bogato ilustriran: "Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia". Autorica zaključuje da ovo izdanje još jedan pokazatelj procvata arhitekture i širenja različitih arhitektonskih ideja i formi u vrijeme prosvjetiteljstva. Za razliku od E. Gibbona, koji je smatrao da Dioklecijanova palača predstavlja simbol opadanja carstva, Adam ju je smatrao vrhunskim dostignućem u arhitekturi, te po uzoru na nju projektovao dom Grofa od Bute-a. U tom smislu rad E. Naginski uklapa se u okvirnu temu zbornika o fizičkoj mobilnosti kako samih arhitektonskih

spomenika tako i koncepata i ideja. S druge strane, u istom poglavlju, David Young Kim u svom eseju pod naslovom "Hospitality and Hostility in 16th-Century Art Literary Sources on the Mediterranean", (183-212) u prvom redu govori o mobilnosti samog umjetnika, pa tek onda umjetničkog djela ili stvari.

U potrazi za "idealnim gradom" u vrijeme renesanse, u svom eseju pod naslovom: "The Thin White Line: Palladio, White Cities and the Adriatic Imagination", (145-182), urednica knjige, Alina Payne, zaključuje da je nudeći sliku idealnog grada u svojim imaginacijama, Andrea Palladio ustvari ponudio jednu sliku koja je izgledom najbliža istarskim građevinama od bijelog kamena, kao i ruševinama antičkih građevina Splita i Pule. Korištenje bijelog istarskog kamena za izgradnju blještavih građevina Venecije, autorica smatra načinom na koji je istican njihov značaj.

Eseji zastupljeni u trećem poglavlju pokazuju konkretno šta i kako je bilo mobilno, te na koji način je to kretanje kroz različite prostore utjecalo na recepciju i bilježenje udaljenih obala i njihovih spomenika. U ovom dijelu nalazi se i meni lično veoma interesantan rad Joška Belamarića "Cloth and Geography: Town Planning and Architectural Aspects of the First Industry in Dubrovnik in the 15th Century", (268-309), koji predstavlja englesku verziju jednog njegovog već ranije objavljenog rada na hrvatskom jeziku. Govori o proizvodnji tekstila u Dubrovniku u 15. stoljeću kao i svim ostalim aktivnostima u vezi s tim, o uvozu vune iz Kastilje i Aragona, bojenju vunjenih tkanina i osnovnom terminologijom

vezanom za to. Spominje i ferman sultana Murata II o slobodnoj trgovini Dubrovnikom u Osmanskom carstvu kao čin koji je za Dubrovnik imao samo pozitivne efekte. U radu pruža nekočinu informacija i o srednjovjekovnoj Bosni, uvozu finog azura i srebra iz Bosne, činjenici da su Dubrovčani u to vrijeme tkanine slali kao poklone osmanskim namjesnicima u Bosanskom i Hercegovačkom sandžaku i sl.

U četvrtom poglavlju knjige "Portability and Networks", pažnju mi je privukao izuzetan i obiman rad Gülrü Necipoğlu: "Connectivity, Mobility and Mediterranean 'Portable Archeology': Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators", (313-381). Mnoštvo pokazatelja o interakciji navedene zone, dalmatinske obale i njenog zaleđa, sa širim mediteranskim svijetom, autorica je promatrala kroz aktivnosti trojice najpoznatijih velikih vezira 16. stoljeća Rustem-paše, Semiz Ali-paše i Mehmed-paše Sokolovića, tragajući za mogućim dalmatinskim porijeklom prve dvojice. Uz to, autorica smatra da je upravo zbog svog geopolitičkog položaja, Dalmatinsko zaleđe u ovom periodu zauzimalo bitno mjesto u geopolitičkim planovima sultana, koji su težili za ujedinjenjem svih bivših pokrajina Rimskog carstva.

Brojni podaci u radovima predstavljanim u knjizi nesumnjivo će biti korišteni tragaocima za znanjem te naći put ka široj čitalačkoj publici, naročito onoj koja pokazuje interes za bogatu prošlost Dalmacije i njenog zaleđa. Međutim, zbog velikog broja različitih radova koji za sličnost imaju samo okvirnu temu, za očekivati je da svi prilozi neće biti podjednako interesantni svakom čitaocu pogotovu stoga što se nekada iza

pompeznog naslova krije samo sumiranje već odavno poznatih činjenica, a nudi sasvim malo novih iskoristivih podataka. Ipak, ostaje moja preporuka za čitanje ovog Brilllovog izdanja s nadom da će u knjizi svako uspjeti pronaći nešto za sebe.

Elma Korić

ZBORNİK RADOVA: "OSMANSKO OSVAJANJE BOSANSKE KRALJEVINE", ur. Sedad Bešlija, Posebna izdanja, knjiga 11, Institut za historiju u Sarajevu, Sarajevo 2014, 166 str.

U izdanju Instituta za historiju u Sarajevu iz štampe je izašao Zbornik radova: "Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine". Zbornik sadrži većinu saopćenja koja su podnesena na Okruglom stolu: "550 godina od osmanskog osvajanja srednjovjekovne Bosanske kraljevine", održanom 14. maja 2013. godine u Sarajevu. Cilj je da se na jednom mjestu pokušaju sumirati dosadašnja saznanja o osmanskom osvajanju srednjovjekovne Bosanske kraljevine, te ocijeniti značenje tog osvajanja u dužem historijskom trajanju. U predgovoru ovog izdanja, ističe se da je "osnovno obilježje svih radova smiren naučni pristup, bez ikakvih mitoloških i političkih primjesa, prisutnih u dijelu historiografije, ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u njenom okruženju". Glavni i odgovorni urednik Zbornika je Sedad Bešlija.

Zbornik počinje radom Enesa Pešlije pod naslovom: "*Stanje u Bosni*

neposredno poslije gubitka srednjovjekovne državnosti". U ovom radu na jednom mjestu prikazano je stanje u Bosni tokom 1463. godine. Najvažniji događaji koji se odnose na ovu Kraljevinu su dolazak glavnine osmanske vojske, predvođene sultanom Mehmedom II Fatihom, te osvajanje srednjovjekovne bosanske države. Osim vojnih aktivnosti, posebna pažnja poklonjena je stanju u kome se Bosna našla. Autor se osvrnuo i na različite stavove u historiografiji, koji se bave pitanjem da li je bilo masovnijeg prihvatanja islama nakon osmanskog osvajanja Bosanskog kraljevstva, ili ne. Posebno je interesantna sudbina kraljevske i drugih značajnijih feudalnih porodica, te njihovih istaknutijih članova, od kojih je jedan dio ostao u Bosni, a drugi se raselio po evropskim zemljama. Izdvojamo detalj u kojem autor, za razliku od dosadašnjih navođenja i tumačenja, kao "posljednju bosansku kraljicu" (str. 25) spominje Jelenu (Maru), ženu kralja Stjepana Tomaševića. Do sada je u javnosti kao posljednja bosanska kraljica predstavljana Katarina, supruga kralja Stjepana Tomaša, što je podacima u ovom radu opovrgnuto.

Rad "*Sudbina bosanskih tvrđava u svjetlu istimâlet politike: Bosna i Osmanlije u drugoj polovini 15. stoljeća*", autora Sedada Bešlije, višestruko je zanimljiv. Ponovnim iščitavanjem izvora i stručne literature koji govore o procesu koji je doveo do pada Bosne pod osmansku vlast, ali i o unutrašnjim društvenim odnosima, autor je nastojao ponuditi novu historijsku interpretaciju događaja iz 15. stoljeća. Svjestan raznih tumačenja ("crvotočna zgrada koja šaptom pade / snažan otpor osvajaču punih sedam decenija" – str.

48) koja karakterišu mnoga dosadašnja istraživanja u vezi sa osmanskim osvajanjem Bosne ili padom Kraljevstva, autor u bosanskohercegovačku osmanistiku uvodi novi termin: “*istimâlet politika*”, kojim traži ključ za rješenje mnogih zagonetki u vezi sa navedenom tematikom. Imajući u vidu širi historijski kontekst, te povlačeći paralele između Bosne i ostatka osmanskih posjeda, autor smatra da je “pridobijanje lojalnosti domaćeg stanovništva” i u Bosni proizvelo proosmansku struju (ilustracija je na sudbini pojedinih tvrđava). Proosmanska struja se “javlja, iz različitih interesa, još neposredno nakon prvih osmansko-bosanskih kontakata, te “djeluje tokom cijele prve polovine 15. stoljeća, kao i u događajima iz 1463. godine, ali i u kasnijem periodu”. Bešlija dalje piše: “proosmanski elemenat bio je zastupljen u svim kategorijama stanovništva bez obzira na etničku, konfesionalnu ili društveno-političku pripadnost: među slavensko-ilirskim Bošnjanima, krstjanima, kršćanima, plemstvom (pa i među pripadnicima bosanske vladarske loze), seljaštvom i vlasima-stočarima” (str. 52). Autor kroz cijeli rad provlači tezu o “partikularnosti” bosanskog društva tog vremena, odnosno da je proosmanska struja bila samo jedan od njegovih segmenata.

Rad Kemala Bašića pod naslovom: “*Osmanlije i sjeveroistočna Bosna u XV stoljeću*”, donosi pregled dešavanja u sjeveroistočnoj Bosni tokom ovog perioda, kroz prizmu osmansko-ugarskih odnosa. Autor nam daje podatke o osmanskom osvajanju prostora sjeveroistočne Bosne koje se dešavalo postepeno, te u različitim okolnostima. Padom Srpske despotovine pod osmansku vlast

1459. godine, Osmanlije su zauzele i neke bosanske gradove sa lijeve strane Drine, poput Srebrenice, Zvornika, Teočaka, koji su se u tim momentima nalazili pod vlašću Despotovine (str. 60). Osvajanje prostora sjeveroistočne Bosne okončano je tek nakon pada Srebreničke banovine pod osmansku vlast 1512. godine (po nekim historičarima 1520. godine), a definitivno učvršćeno nakon osmanske pobjede na Mohaču 1526. godine. Autor se u radu bavio i Zvorničkim sandžakom, dajući detaljnije informacije o nahijama koje su bile u njegovom sastavu, te Srebreničkom banovinom od njenog osnivanja krajem 1463. godine, pa do njenog pada pod osmansku vlast.

Dženan Dautović napisao je rad: “*Metus Turchorum – Strah od Turaka u srednjovjekovnoj Bosni*”. Iako na oskudnim izvorima, kako i sam autor naglašava, čini se da je donekle rekonstruisana percepcija jednog dijela bosanskog društva spram osvajača. Autor je tu percepciju definisao “strahom od Turaka”, premda se takav metodološki postupak možda čini preambicioznim pokušajem da se evropsko iskustvo “straha od Turaka”, potpuno prenese i na bosansku zbilju. Posebno imajući u vidu višedecenijsko prisustvo Osmanlija u Bosni do 1463. godine, zbog čega je prisustvo straha kod stanovništva jako diskutabilno. No, ostaje legitimna i ovakva postavka.

Osnovni problem koji se javlja kod istraživanja ovakve vrste tema je metodološke prirode. I pored dobrih strana rada, autor je, doima se, propustio priliku da u toku analize teme (straha od Turaka) na nivou običnog čovjeka, trgovca, intelektualca, te vladara i vlastele, na čemu je rad metodološki

temeljen, jasnije istakne društvenu "višestranost" u Bosni u događajima iz 15. stoljeća (npr. "najdramatičniji okidač koji je pokrenuo iseljavanje stanovništva" -str. 88). Dakle, sva imena, grupe i slojevi stanovništva o kojima Dautović piše, predstavljaju samo jednu stranu bosanskog društva – onu antiosmansku. S njom se priča, ukoliko se želi kompletnija historijska slika, ne završava. Iako autor, u tom smislu, u zaključku piše da "namjera rada nije bila da se ustvrdi da je strah jedino što je proizlazilo iz bosansko-osmanskih kontakata" (str. 101), malo je dijelova rada koji to jasno potvrđuju.

Također, dodatno bi se trebala preispitati i teza autora kako "narastajuću silu (osmansku, op.a.) nisu zanimali ekonomsko-diplomatski kontakti, nego od prvih upada turskih odreda, pa sve do pada srednjovjekovne Bosne, dominiraju vojni okršaji, različite prirode i intenziteta" (str. 78). Ovakav zaključak, Dautović je propustio dokazati širom literaturom iz osmanistike koja se bavi ovim periodom, od one koju je naveo u radu. Činjenično je stanje da su Osmanlije tokom prve polovine 15. stoljeća bile itekako prisutne u svim važnijim porama života u Bosanskoj kraljevini. Osmanski faktor miješao se u tadašnju bosansku realnost počevši od politike- diplomatskim i vojnim uplitanjem u odnose kralja i vlastele, pa do ekonomije što se manifestiralo, između ostalog, prelaskom kmetova (radne snage) na stranu Osmanlija, tj. na ona područja koja su pružala bolje ekonomske uslove i manje poreze. Dominantnim korištenjem vojne sile, bez diplomatsko-ekonomskih aktivnosti, teško bi ovo bilo postići. To i sam autor potvrđuje na zadnjim stranicama

rada: "Nije pljačka bila osnovni motiv napada osmanskih trupa na dubrovačke trgovce i karavane. Iz činjenice da su isti bili potpuno sigurni na teritoriji pod osmanskom vlašću, očito slijedi da su pljačke i napadi bili dio šire politike kreiranja nesigurnog ozračja u Bosni, kako bi se svi vidovi normalne svakodnevnice, pa tako i trgovina, učinili neizdrživim" (str. 96). U svakom slučaju, radi se o radu koji osvjetljava jedan aspekt društvenih odnosa koji su vladali tokom 15. stoljeća u Bosni.

Rad Adisa Zilića – "*Vlatkovići od progonstva sa baština 1456. godine do pada Počitelja 1471. godine*", vjerno oslikava tragično stanje bosanske vlastele u zadnjim godinama samostalnosti srednjovjekovne bosanske države. U vremenu stalne osmanske opasnosti, bosanska vlastela bila je zauzeta međusobnim sukobima boreći se za svoje vlastite interese. Autor se u radu bavi plemićkom porodicom Vlatkovića, koja je imala baštine na prostoru između rijeka Cetine i Neretve, te bila potčinjena hercegu Stjepanu Kosači. Optužujući ih za nevjeru, herceg Stjepan protjerao je Vlatkoviće sa njihovih baština početkom 1456. godine.

Zilić u radu daje važne informacije o kontaktima i korespondenciji Vlatkovića sa Dubrovčanima tokom cijelog ovog perioda. Upravo posredovanjem Dubrovčana, sa kojima je ta plemićka porodica tradicionalno održavala dobre odnose, bosanski kralj Stjepan Tomaš dao je Vlatkovićima nove posjede na prostoru zapadne Bosne, sa sjedištem u Livnu. Dolazak na nove posjede desio se u periodu između marta 1457. i marta 1458. godine. Nakon osmanskog osvajanja Bosne, Vlatkovići su priznali sizerenitet ugarskog kralja Matije

Korvina. To im je donijelo povratak na stare baštine u Hercegovini tokom 1466. godine (str. 126). Smrt hercega Stjepana Kosače, te učestale osmanske vojne akcije po Hercegovini, nisu donijele pomirenje između Kosača i Vlatkovića. Ni dubrovačko posredovanje nije moglo spriječiti otvoreni sukob između dvije porodice. Zahvaljujući ugarskoj podršci, Vlatkovići su bili jača strana. Obzirom da su njihovi posjedi bili na direktnom udaru Osmanlija, u narednim godinama Vlatkovići se bore protiv osmanskih odreda uz pomoć ugarske posade u Počitelju, te dubrovačkih novčanih priloga. Vlatkovići uporedo nastavljaju svoje sukobe sa Kosačama. Godine 1470. sukob između dvije porodice izbio je zbog Vrgorca kojeg je knez Žarko Vlatković oteo Kosačama. Porazom ugarske posade u Počitelju, te njegovim padom pod osmansku vlast u ljeto 1471. godine, Vlatkovići su izgubili važne saveznike i ostali prepušteni sami sebi pred osmanskom silom.

Rad *“Franjevački samostani nakon političkog sloma srednjovjekovne bosanske države”*, autora Midhata Spahića, daje informacije o sačuvanim franjevačkim vjerskim objektima nakon pada Bosne 1463. godine. Autor naglašava da među historičarima ima i onih koji smatraju da su svi franjevački samostani porušeni od strane Osmanlija tokom 1463. godine. Otežavajuću okolnost kod istraživanja ove teme predstavlja nedostatak izvora u Dubrovačkom arhivu koji se odnose na 1463. godinu. Kao razlog za to, Spahić iznosi stav Čire Truhelke da su Dubrovčani vjerovatno uništili arhivsku građu koja bi ih mogla kompromitovati kod sultana Mehmeda II. Na osnovu osmanskih popisa, te oporuka dvojice Dubrovčana- Radiča

Mišetića i Milete Radičijevića, koji su živjeli i radili u Bosni, autor dokazuje postojanje franjevačkih samostana koji su preživjeli osmansko osvajanje Bosne 1463. godine. Naveden je primjer crkve i samostana sv. Marije u Zvorniku, koja se spominje u osmanskom popisu iz 1533. godine. U popisu iz 1548. godine, spominje se mlin koji je dizdar Evlija kupio od franjevaca, dok je crkva sv. Marije pretvorena u mesdžid (str. 141). Iz navedenog, autor zaključuje da je vjerovatni razlog odlaska franjevaca iz Zvornika, te pretvaranje crkve u mesdžid, bio znatno smanjen broj katolika. U prilog tome ide i činjenica da su franjevci prodali mlin, planirajući svoje iseljenje. Na osnovu oporuka Dubrovčana Radiča Mišetića i Milete Radičijevića, može se zaključiti da su osmansko osvajanje Bosne preživjele i franjevačke crkve i samostani u Fojnici, Kreševu, Olovu, Bobovcu, Podvranduku, te Podvisokom.

Elma Korić pisala je *“O ličnosti Ferhad-paše Sokolovića”*. Autorica je na osnovu podataka iz izvora i literature pokušala približiti neke karakterne osobine Ferhad-paše Sokolovića. Osmanski hroničar Mustafa Ali, jedan od bliskih saradnika Ferhad-paše, opisao ga je kao veoma autoritativnog. Tu osobinu je Ferhad-paša morao razviti ako je želio da uspješno komanduje vojnim odredima i upravlja povjerenom teritorijom. U drugim osmanskim izvorima Ferhad-paša je opisan kao pravedan, hrabar, odvažan i nepotkupljiv. Zbog toga što je ustajao u zaštitu svojih podređenih, više puta je bio ukoravan na Porti, a zbog njegovog humanog odnosa prema zarobljenim neprijateljima, mađarski historičari su ga prozvali vitezom. Čak ni u susjednim historiografijama, gdje je predstavljen

kao oličenje zla, nije lišen ljudskosti. Često se spominje slučaj kada je izgignule vojnike grada Gvozdanskog, zbog njihove hrabrosti, dao pokopati po kršćanskom običaju (str. 152). Bez obzira što je o vojnim uspjesima, te vakufima Ferhad-paše Sokolovića pisano ranije, rad je dao zanimljive podatke o ličnosti prvog bosanskog beglerbega.

Rad Muamera Hodžića: *“Značaj Muhimme Deftera u izučavanju historije Bosne i Hercegovine osmanskog perioda”*, rasvjetljava ulogu tih osmanskih dokumenata u istraživanju historije naše zemlje, kroz konkretne primjere koji su navedeni u radu. Nakon uvodnih napomena u kojim je, između ostalog, spomenut i doprinos Orijentalnog instituta u Sarajevu u izučavanju osmanskih izvora, te konkretno *“Muhimme deftera”* njihovim izdavanjem 1985. godine koje je priredio Ešref Kovačević, autor daje detaljnije podatke o toj vrsti dokumenata. Naziv *muhimme defteri* počinje se koristiti u zadnjim godinama XVII stoljeća, a predstavlja registre u koje su bilježene odluke sa sjednica Divana. Do kraja XVII stoljeća ti registri nosili su naziv *Mir-i ahkam defterleri* ili *Ahkami-i miri*. Danas su muhimme defteri izdvojeni u poseban fond koji se sastoji od 263 uvezane knjige, koje se čuvaju u Osmanskom arhivu Predsjedništva vlade Republike Turske. Djelo *“Muhimme defteri”*, Orijentalnog instituta u Sarajevu, sadrži dokumente koji se odnose na prostore bivše Jugoslavije, a obuhvataju period od početka augusta 1554. do 22. juna 1566. godine. U Hodžićevom radu navode se neki zanimljivi podaci koji se nalaze u tom izdanju: vijesti o načinima dodjele timara i zijameta (str. 159), zloupotrebi

položaja i slučajevima krivotvorenja (str. 160), trgovini (str. 164.), regrutovanju- *devširmi* (str. 165) i drugi.

Zbornik radova: *“Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine”* predstavlja štivo koje će biti zanimljivo, ne samo *historičarima i istraživačima, nego i široj čitalačkoj publici zainteresovanoj za historiju Bosne i Hercegovine.*

Fuad Ohranović

Aladin Husić, HADŽ IZ BOSNE ZA VRIJEME OSMANSKE VLADAVINE, Rijaset islamske zajednice u BiH i El-Kalem, Sarajevo 1435/2014, 248 str.

Nedavno je u izdanju Rijaseta islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, IC *El-Kalem* i *Ureda za hadž* objavljena knjiga dr Aladina Husića pod naslovom *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*. Pored Uvoda (7-13), knjiga ima sedam poglavlja: Historijske pretpostavke hodočašća iz Bosne (15-25), Hodočašće od prvih hodočasničkih tragova do kraja osmanske uprave (27-52), Ostale hodočasne prakse (53-60), Izazovi i naponi putovanja na hadž (61-72), Praveci i načini putovanja na hadž (73-91), Društveni i socio-ekonomski položaj hodočasnika (93-161), Knjiga u kulturi hodočasnika (163-179) te Popis dokumentiranih bosanskih hadžija do kraja XVI stoljeća (181-223). Na kraju se nalazi Sažetak (225-228), Rječnik manje poznatih riječi (229-240) te Popis izvora i literature (241-248).

Dolaskom Osmanlija na prostor Bosne došlo je do velikih promjena u

svim vidovima života. Širenjem islama stvarani su uslovi za prodiranje islamskih kulturnih uticaja: arhitekture, književnosti, umjetničkih zanata, kao i drugih tekovina ove civilizacije. Od dolaska, uspostave i učvršćivanja osmanske vlasti u Bosni, može se pratiti i povijest hodočašća muslimana sa ovih prostora u Mekku. Međutim, bez obzira na značaj ove teme, ovom pitanju u našoj povijesnoj nauci nije posvećivana adekvatna pažnja. Postoji tek nekoliko radova koje su objavili istaknuti stručnjaci iz oblasti kojom su se bavili, a koje su posvetili navedenoj temi. Među njima su rad Mehmeda Mujezinovića "Sarajevske hadžije druge polovine XVIII stoljeća", *Glasnik VIS-a*, god. XXVII-1964 i Hivzije Hasandedića, "Mostarske hadžije i neki običaji u vezi njihovog odlaska na hadž u Meku", *Glasnik VIS-a*, XXXVII, 5-6, 1974. Zato se je Aladin Husić odlučio da zbog značaja hodočašća kao vjerske, kulturne i civilizacijske tekovine istraži ovu problematiku i to od njene pojave na našim prostorima pa do kraja osmanske vladavine, obuhvatajući pri tome što veći broj gradova u Bosni. Posebna vrijednost ovog rada je u tome što je autor koristio relevantnu historijsku građu, u prvom redu neobjavljenu i u ovom kontekstu nekoristenu. To su u prvom redu osmanski popisi, tapu tahrir defteri koji pružaju značajne podatke o hadžijama sa ovih prostora, posebno u klasičnom razdoblju osmanske uprave, zatim sidžili koji sadrže podatke o socio-ekonomskom položaju hodočasnika te putopisi hodočasnika koji su nezaobilazan izvor za ovu temu. Ti izvori se nalaze u arhivima u Ankari (*Tapu ve Kadastro Arşiv Genel Müdürlüğü*), Istanbulu

(*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*), Sarajevu (*Gazi Husrev-begova biblioteka*), Dubrovniku i Veneciji.

Pored neobjavljene historijske arhivske građe, autor je koristio i objavljene izvore kao i relevantnu literaturu.

U prvom poglavlju *Historijske pretpostavke hodočašća iz Bosne* dr Aladin Husić je na vrlo koncizan i prihvatljiv način donio podatke o pojavi i širenju islama na ovim prostorima, o prihvatanju islama kod velikog broja stanovništva donoseći egzaktne podatke o tom procesu na osnovu relevantnih historijskih izvora.

Hodočašće od prvih hodočasničkih tragova do kraja osmanske uprave je poglavlje u kojem autor donosi precizne podatke o hadžijama s posebnim osvrtom na Sarajevo kao središnje mjesto hodočašća, ne zanemarujući ni druge gradove Bosanskog ejaleta. Od 1611 naselja čije popise stanovništva je autor analizirao, u 181 je evidentirao prisustvo hadžija, što je negdje oko 11%. Od navedenog broja naselja, čak 40% nalaze se u okolini Sarajeva.

Ukoliko neko nije bio u stanju da sam obavi hadž, u tom slučaju su se ostavljala sredstva da neko drugi umjesto tog lica obavi hadž. U poglavlju *Ostale hodočasne prakse*, autor je donio niz podataka iz izvora koji se odnose na praksu slanja bedela na hadž, i pokazao da je bedeluk i zaviještanje za odlazak na hadž bila kontinuirana praksa u razdoblju osmanske vladavine u Bosni. Iako izvori ne pružaju dovoljno podataka o ženama hodočasticama, autor je došao do zaključka da su za žene hadž obavljali bedeli. Rijetki su podaci u izvorima koji govore o ženama koje su same obavile hadž i to su uglavnom podaci iz 18. i 19. stoljeća.

Izazovi i naponi putovanja na hadž je poglavlje koje sadrži podatke o materijalnoj dimenziji hodočašća, o tome da je hadž u to vrijeme predstavljao ne samo veliki napor, nego je za to trebalo izdvojiti i veliku sumu novca. Autor donosi i egzaktne podatke iz izvora o sredstvima koja su bila potrebna da bi se hadž obavio, kao i o vremenu trajanja putovanja na hadž koje je trajalo po nekoliko mjeseci. Za putovanje na hadž u 16. stoljeću bilo je potrebno izdvojiti između 3.000 i 5.000 akči, što bi odgovaralo cijeni jedne osrednje kuće u Sarajevu.

U poglavlju *Pravci i način putovanja na hadž* autor je na osnovu putopisa iz XVII i XVIII stoljeća donio vrlo zanimljive podatke o putovanjima hadžija ne samo kopnom, nego i morem.

Društveni i socio-ekonomski položaj hodočasnika je najobimnije poglavlje u knjizi, jer pored veoma značajnih podataka o društvenom i ekonomskom položaju hadžija, autor je donio i egzaktne podatke o imovnom stanju hodočasnika iz XVIII i XIX stoljeća iz kojih se vidi da je među njima bilo iznimno bogatih ljudi. To bogatstvo je dolazilo između ostalog i od trgovine, posebno međunarodne. Isto tako značajan broj tih ljudi svoje bogatstvo je stekao i bavljenjem raznih vrsta zanata, kao i drugih privrednih djelatnosti. U ovom poglavlju autor je donio i vrlo zanimljive podatke o trgovini hodočasnika za vrijeme hadža, o predmetima koji su donošeni sa hadža, o dopremanju robe umrlih hadžija te o ulozi hadžija u kreditiranju privrede Sarajeva gdje su također doneseni egzaktne podaci o kreditorima iz XVIII i XIX stoljeća i struktura plasiranih kredita.

Dr. Aladin Husić u poglavlju *Knjiga u kulturi hodočasnika* ističe kako je knjiga u kulturi i tradiciji Bošnjaka imala

posebno mjesto te da su hodočasnički domovi bili prave riznice pisane baštine.

Zadnje poglavlje je *Popis dokumentiranih bosanskih hadžija do kraja 16. stoljeća* u koje je autor unio podatke iz dostupne relevantne arhivske građe o hadžijama iz raznih gradova Bosne i Hercegovine. To je prvi puta da imamo popisana imena hadžija iz tog vremena na osnovu čega se može vidjeti koliko su stanovnici Bosne bili spremni i pored brojnih poteškoća, da se upute na daleki put u Mekku.

Knjiga Aladina Husića *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine* predstavlja vrijedan prilog izučavanju ovog pitanja u našoj historiografiji. Ovo je prvi puta da se na osnovu relevantnih historijskih izvora piše o ovoj značajnoj temi i to ne samo vjerskoj, nego i kulturološkoj i civilizacijskog. Knjiga će sigurno izazvati interes u naučnoj javnosti, ali i kod šire čitalačke publike.

Behija Zlatar

KATASTARSKI POPISI EJALETA BOSNA, OPŠIRNI KATASTARSKI POPIS ZA OBLAST HERCEGOVU IZ 1585. GODINE, dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić, Dobra knjiga, Dobra knjiga, Sarajevo 2014, Sveska I, XV+483; Sveska II, 565. str.

“Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine”, predstavlja važno civilizacijsko dostignuće, ogledalo jednog vremena i jednog sistema, kako god neko na to vrijeme i

sistem gledao. Na svu sreću, ovaj katastarski popis nadživio je i preživio sve povijesne turbulencije i sisteme koji su dolazili i nestajali. Zahvaljujući tome imamo njegovo pojavljivanje danas u novoj formi, u odnosu na njegov original nastao prije 429 godina, upravo u Bosni. Stoga njegovo publikovanje na bosanskom jeziku, predstavlja njegov novi povratak u područje njegovog ishodišta samo u čitaocima pristupačnijoj formi.

Uvažavajući sve ono što su stvorile prethodne civilizacije, kojima također nije bilo strano vođenje “zemljišnjih knjiga”, ove pokazuju da nadilaze sve ranije, ali da su u vremenu svoga nastanka znatno nadilazile onodobna slična dostignuća i u tom pogledu ostale nenadmašne do dana današnjeg. Koliko god zvučalo neočekivano i nestvarno, ni danas nemamo akumulirano takvo obilje informacija na jednom mjestu, kako po dubini sadržaja tako ni po širini prostora koji obuhvata. S pravom bi se moglo kazati da oni predstavljaju visokosofisticiranu metodu dokumentiranja posjeda i posjedovnih odnosa s kraja 16. stoljeća, koje sadrži ključne elemente iz tog domena: nazive, opise, ali i produktivnost, odnosno, ekonomski ili finansijski potencijal jednog fiskalnog područja, sa svim privrednim sadržajima bilo kojeg nivoa.

Ono što općenito karakterizira ovu vrstu izvora, prema tome i ovaj katastarski popis, jeste vrlo širok prostorni okvir koji obuhvata, te impozantnost i višestranost podataka, te njihova sadržajna slojevitost. Jednom riječju, uređenost jednog sistema, bez obzira na slabosti koje je pokazivao u kasnijim svojim razdobljima. Put u povijesnu realnost, onakvu kakva ona uistinu jeste,

a ne kako bi je neko želio iz perspektive novih “realnosti” ili pučkih predaja, jesu upravo ovi katastarski popisi.

“Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine” izvorno pisan na osmansko-turskom jeziku, u obradi i prijevodu na bosanski jezik autora Ahmeda S. Aličića kao što se iz priloženog vidi zaprema dva sveska sa ukupno 1056 stranica. Sadrži sve ono što jedno izdanje treba da ima kao prateće elemente, kraća uvodna studija, registar imena, toponima, objašnjenje manje poznatih pojmova koji se doduše u istoj sadržini ponavljaju u oba sveska. No, to ima svoje praktično opravdanje. Ma koliko to bilo irelevantno sa stanovišta razumijevanja suštine značaja ovog izvora, ovdje ćemo samo sumarno kazati da ova dva toma popisa obuhvataju 27 nahija, ili radi lakšeg razumijevanja mogli bi reći okruga. Stoga ćemo precizirati da ova dva sveska popisa Hercegovine oblasti obuhvataju geografski prostor od Prijepolja na istoku, u današnjoj Srbiji, približno do linije Duvno-Imotski na zapadu, te prostor južno od vrhova Jahorine i Bjelašnice, gotovo do obale Jadranskoga mora. To podrazumijeva dokumentiranje svih gradskih i seoskih naselja na navedenom teritorijalnom okviru, sa svim fiskalnim pokazateljima te njihovom distribucijom vojničkoj klasi.

Ovdje ćemo istaći samo neke značajke ove vrste izvora, koje karakteriziraju i ovo izdanje. Oni odražavaju teritorijalno podjelu određene oblasti, sadrže sva naseljena mjesta podložna oporezivanju, napuštene i zemlje iz kojih se ostvaruje prihod, sve druge posjede izvan naseljenih mjesta koji su predmet obrade, domaćinstava kako

gradskih tako i seoskih, obaveze stanovništva i distribuciju prihoda ostvarenih sa područja koje je predmet popisa. Ovi popisi, dakle, predstavljaju izvanredne izvore za izučavanje društveno-ekonomskih odnosa u osmanjskom sistemu, statusa stanovništva, toponomastike, onomastike, privrednih i konfesionalnih struktura stanovništva, kao i strukture proizvodnje. Na temelju njih moguće je pratiti sve, ili barem najvažnije tokove od interesa za historijsku nauku.

Koliko god sve katastarske knjige ili kako ih se mnogo češće naziva "defteri", u osnovi imaju gotovo istovjetne suštinske karakteristike, ipak gotovo svaki od njih ima specifična obilježja koja ga po nečemu razlikuju od drugih. Ono što ovaj katastarski popis razlikuje od nekih drugih publikovanih u Bosni i Hercegovini, jeste da on na svome početku ima kanunnamu iz 1585. godine. Ovo je, dakle, prvi opširni popis koji se u Bosni i Hercegovini objavljuje sa kanun-namom. Kanunnama predstavlja ključ za razumijevanje i tumačenje cjelokupnih agrarnih odnosa, položaja i obaveza proizvođača, svih poreskih obaveza, prometa roba, stoke, žitarica. Jednostavno, svega onoga što podliježe oporezivanju kao novostvorena vrijednost ili onoga na čemu se ostvaruje profit. Dakle, ona definira sve poreske obaveze, od ma čega ili radi čega se one uzimale. Do sada je poznata jedna objavljena kanunnama za sandžak Hercegovina iz 1636-38. godine. Bez obzira na sličnosti između te dvije kanunname, ova pravne propise pomjera preko pola stoljeća naprijed, ali je značajnija i po tome što se objavljuje uz sami popis kao njegov sastavni dio. Na temelju nje se u suštini obračunavaju

sve obaveze i prihodi upisani popis. Još jedna bitna razlika u odnosu na većinu drugih popisa jeste što ovaj na kraju 16. stoljeća daje nazive posjeda i imena uživalaca. To omogućuje neku vrstu povijesne vertikale i praćenje više generacija uživalaca za većinu dokumentiranih posjeda.

Ovaj popis započinje Fočom kao nekadašnjim sjedištem sandžaka i njenom okolinom, odnosno Gornjim Podrinjem, uključujući i Goražde. Taj dio, kojemu pripada sedam nahija sadržan je u prvom tomu. To govori o intenzitetu naseljenosti, kultiviranosti i privredne produktivnosti ovoga područja. Slijedi Nevesinjsko-blagajsko područje, novsko-cerničko ili trebinjsko-gatačko, mostarsko-imotsko sa Duvnom, a potom ponovo povratak na istok Hercegovine oblasti, prijepoljsko-pljevaljsko-čajničku kraj. Ovo područje sa ukupno 20 nahija sadržano je u drugom tomu. Osim naprijed istaknutog ovaj redosljed odražava i sudsku podjelu Hercegovine oblasti krajem 16. stoljeća.

Teško je nabrojati i istaći sve ono što bi bilo važno i značajno za ove izvore. Svaka zabilježba u njemu predstavlja novu znanstvenu spoznaju. Ako su neki izražavali sumnju u činjenicu da prihvatanje islama nije predstavljalo nešto što donosi privilegiju po automatizmu i poreske olakšice, ovaj defter kao i neki drugi, još jednom potvrđuju da muslimani mogu plaćati ispendžu a nemuslimani resmi-čift, kao što uostalom muslimane nalazimo i kao obveznike džizije, ovisno od statusa zemlje koju uživaju, a ne isključivo od toga jesu li ili nisu muslimani.

Obrada ovih izvora zahtijeva vrlo oprezan pristup, senzibilitet, poznavanje

topografije, razumijevanje sistema i smisao za njegovo tumačenje ali i izvora kao njegove refleksije i cjelokupnih historijskih, društvenih i drugih kretanja ne samo u vremenu nastanka izvora nego i mnogo ranije iz vremena srednjega vijeka. Jer teško je tumačiti smisao pojave baštinskog sistema u izvorima krajem 16. stoljeća bez razumijevanja njegove suštine u srednjem vijeku. Osim svega drugoga, nužno je iznimno veliko iskustvo u radu na ovim izvorima kao važnoj pretpostavci za njihovo tumačenje. A proniknutu u sve finese onoga što oni nude moguće je tek nakon višedecenijskog taloženja znanja i iskustva u radu na ovim izvorima.

Bez toga nema kvalitetne obrade a pogotovo interpretacije, barem u nekim nužnim segmentima neophodnim ne samo za čitaoce nekih drugih usmjerenja i opredjeljenja nego i historičare. Koliko god je važna kanunnama za reguliranje određenih pitanja, toliko ja važna i uvodna studija koja služi kao ključ za dekodiranje i razumijevanje sistema i podataka koje izvor nudi. Kao vrstan i iskusan osmanista obrađivač ovog voluminoznog izvora Ahmed S. Aličić se u uvodu osvrnuo upravo na ta pitanja, pogreške u pristupima i interpretacijama, kao i na značaj i široke mogućnosti eksploatacije ovog izvora u cjelokupnom povijesnom kontekstu, posebno njegovom tranzicionom periodu iz srednjeg u epohu novog vijeka. Naprosto, time je dat ključ kojim treba otvarati sadržaje koji se nude ovim katastarskim popisom. Autor prijevođa je vrlo kratko, moglo bi se kazati koliko je to neophodno za ovu priliku samo naznačio neka osnovna pitanja koja se iščitavaju iz izvora i ukazao na

opreznost kako bi korisnici lakše razumijevali njegovu suštinu. Jer bez razumijevanja suštine, korištenje podataka svedeno samo na formu ne daje optimalne rezultate u historijskoj nauci. U tom kontekstu ukazano je na suštinsku razliku između srednjovjekovnog položaja seljaštva i njegovog položaja u osmanskom sistemu u kojemu je proizvođač bio apsolutno slobodan. To je samo jedna od značajnih prednosti osmanskog sistema i položaja stanovništva u odnosu na zatečeno stanje. Ukazano je također na brojne pogreške u pristupu i korištenju ovoga deftera. Autorov doprinos veći je tim prije što terminološki osvježava i ispravlja neke višedecenijske propuste počev od imenovanja ovih izvora. Terminološka razlika između deftera u smislu popisa stanovništva kako se neopravdano razumijevaju i koriste u historiografiji i "katastarskih popisa" vrlo je jasna. Autor se s pravom opredijelio za primjereniju varijantu, i naglasio upravo tu razliku u samom naslovu. Jer, izvori nisu nastajali da bi dokumentirali stanovništvo, nego prevashodno "privredne resurse" i njihove prihode što je njihov primarni cilj. obrađivači i uživaoci su potpuno u drugom planu. Ali i pored toga ovaj kao i drugi slični izvori imaju iznimno veliki značaj za neka važna historijska pitanja, poput agrarnih, konfesionalnih, društvenih, ekonomskih odnosa, posebno pitanje širenja islama u našim krajevima, u ovom slučaju za oblast Hercegovu.

To su samo neka uopćena pitanja koja na koja je moguće dati odgovore na osnovu ovoga izvora. No, krenemo li od strukture agrarne proizvodnje koju je moguće pratiti u svakom naseljenom mjestu doći ćemo i do svih drugih vrsta

zanimanja koja su donosila bilo koju vrstu prihoda. Ovi su izvori iznimno važni za povijest gradova i naselja općenito, dostignuti stepen njihovog razvitka do kraja 16. stoljeća, njihovu teritorijalnu i urbanu organizaciju, pravni položaj naseljenih mjesta i njegovog stanovništva. To su pitanja koja se ne dokumentiraju niti jednim drugim izvorom u obimu u kojem se to ovim katastarskim popisima.

U tom kontekstu posebno je važan postanak i razvitka gradova u Bosni. Ovdje ćemo istaći primjer Rudog, za koji se izričito kaže: *Spomenuta kasaba je ranije bila mezra dakle, sijalište ili selište. Na njoj je raniji beglerbeg Budima Mustafa-paša sagradio jednu džamiju, jednu muallimhanu i karavansaraj a na rijeci Lim sagradio most.* Time je zadokumentirano i za sva vremena zasvjedočeno rađanje jednog od niza gradova nastalih u tom vremenu. Na svu sreću, za Rudo je sačuvana i vakufnama, ali je postanak mnoštva gradova dokumentiran na ovakav ili sličan način, kao što se potvrđuje da su neka gradska naselja doživjela stagnaciju, ali ipak preživjela kao seoska naselja.

Ono što osim navedenog treba istaći jeste to da ovaj izvor za sva ta pitanja ima regionalni značaj. Dakle, osim istaknutih razloga, to mu daje mu dodatnu specifičnu težinu i značaj u historiografiji. Treba naglasiti da se radi o najznačajnijem historijskom izvoru ne samo za područje onoga što mi danas razumijevamo kao "Hercegovina" nego i njoj susjednih krajeva, danas podijeljenih u četiri državno-pravna okvira, nekoć poznatog pod zajedničkim imenom "Hercegovina oblast". To, dakle, nije samo izvor od značaja za

Bosnu i Hercegovinu, nego i susjedne joj zemlje, Srbiju, Crnu Goru i Hrvatsku. Premda je naprijed istaknuta voluminoznost kao jedna od njegovih karakteristika, reći ćemo da je barem što se tiče Bosne do sada obimniji jedino objavljeni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine u tome se jedino s njom može komparirati. Svi drugi, uz puno uvažavanje značaja svakog od njih, po tom osnovu imaju nešto skromniju važnost. Time ne dovodimo u pitanje značaj sadržaja svakog ponaosob.

Značaj objavljivanja ovog izvora možemo posmatrati sa još dva staništa. Prvo, što on na neki način paralelno sa opširnim popisom za Hercegovinu iz 1477. godine omogućava praćenje određenih procesa u rasponu od jednog stoljeća, moglo bi se kazati od početaka tih procesa do njihovog završetka. Drugo, što želimo također istaći u ovom kontekstu jeste da u kombinaciji sa istom vrstom izvora za neka druga područja, npr. za Bosanski sandžak iz 1604. ili Kliški iz 1550. godine, i te kako popunjava vremenske ali i prostorne praznine u našoj historiografiji. To za našu historijsku nauku ima iznimno veliku važnost. Time se na najbolji način popunjavaju one povijesne praznine koje se u nedostatku "ogledala prošlosti" zatrpavaju mitskim i mitološkim sadržajima bez bilo kakvog uporišta u povijesnoj realnosti. U to spada između ostalog i promjene naziva gradova i oduzimanje im njihovog višestoljetnog i historijskog imena što je također postao trend kao nikada ranije u povijesti. Da ne govorimo o drugim pojavama znatno podložnijim i privlačnijim historijskim manipulacijama. Objavlivanjem ovog i ovakvih izvora prošlost onih područja

koja su predmet njegovog popisa, ni najstrastveniji pobornici politoloških, radikalnih i nacionalističkih i inih historiografskih uklona neće moći projicirati iz perspektive savremenosti ili povijest prilagođavati današnjim realitetima na terenu, kako se to najčešće radi. To svakako u interesu historijske nauke opravdava ovaj značajan prevodilački i obrađivački poduhvat autora te ga svrstava u važne doprinose našoj osmanistici i historiografiji.

Aladin Husić

Dariusz Kolodziejczyk, THE OTTOMAN SURVEY REGISTER OF PODOLIA, (CA.1681) DEFTER-IMUFASSAL-I EYALET-I KAMENIÇE, Studies in Documents Pertaining to Ukraine and Black Sea Countries, Volume 3, (pts. 1 and 2), Ukrainian Research Institute, Harvard University, Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine, Cambridge, Massachusetts, 2004, Pts. 1.672, Pts 2 383 defter fascimile 353=p16.

U saradnji Ukrajinskog instituta na Harvardu i Orijentalnog instituta Akademije nauka Ukrajine, u obradi poljskog historičara i profesora na Univerzitetu u Varšavi Dariusza Kolodziejczyka pojavilo se dvotomno izdanje *Opširnog popisa ejaleta Kamjanjec* u Ukrajini iz 1681. godine. Prvi tom predstavlja naučnu obradu izvora sa vrlo sadržajnom strukturom. Zbog njegove slojevitosti pojedinačno navodimo sve sadržajne dijelove.

Predgovor (*Victor Ostapchuk, Toronto Ontario*) xi-xv, Uvod 1-20, Sadržaj, Struktura, i fizički opis deftera 21-25, Osmanski popisi kao izvor za lingvistiku, topografiju, ekonomiju 26-50, Drugi dokumenti i informacije iz deftera (domeni sultana, beglerbega, i lokalnih defterdara.), Principi publikovanja 61-62, Kako čitati defter (63-70), Transkripcija deftera 71-460, Prilozi 463-507, Rječnik termina 509-521, Indeks vlastitih imena, 523-652, Registar imena na turskom i ukrajinskom. Drugi tom na 362 stranice donosi faksimile osmanskog izvornika.

Premda je važnost osmanskih popisa za izučavanje historije u različitim aspektima dobro poznata, mnogi od njih se ipak izdvajaju u pogledu njihovog značaja za pojedina područja. U tom smislu želimo ukazati na nekoliko općih značajki ovog izdanja.

Ono što ga čini osobenim jeste činjenica da predstavlja jedini sačuvani izvor te vrste za područje Podolije u nepune tri decenije osmanske vladavine u tom području. To ga već čini dovoljno vrijednim i značajnim za historiografiju Ukrajine. Druga njegova karakteristika, jeste da potječe iz vremena u kojem za naša područja izvora te vrste nema, iz razloga što oni nisu sačuvani. To donekle stvara dojam da kod nas nisu preduzimani takvi popisi berem u drugoj polovini 17. stoljeća i da je taj princip popisivanja već bio napušten.

Primjer deftera Podolije potvrđuje da su i novoosvojeni krajevi, makar se radilo i o pretposljednjoj dekadi 17. stoljeća, u potpunosti podlijegali klasičnom sistemu dokumentiranja čak i u vrijeme sve izvjesnije krize osmanskog sistema. Ali iz samog deftera doznaje se da to nije jedini popis koji je

vršen na području današnje Ukrajine, odnosno Podolije. Ovome je prethodio još jedan popis, vjerovatno 1672-73, odmah nakon uspostave osmanske vlasti 1671. godine, što je bila uobičajena praksa osmanske administracije. Osim te činjenice nužno je istaći još jednu karakteristiku ovog izvora. On sadrži neočekivan broj raznih dokumenata koji imaju snagu zakonskih akata za to područje, muafijetname, prijepise fermana o granicama vakufskih posjeda, hududname nekih manjih područja, protokoli o istražnim radnjama, ali i prijepis protokola o razgraničenju između Osmanske Podolije i Poljsko-Litvanske unije. Uostalom, i ovaj popis nastao je upravo nakon razgraničenja 1680. godine. Dakle, osim uobičajenih sadržaja koji se odnose na privredne, demografske, socijalne i konfesionalne pokazatelje, ovaj izvor predstavlja znatno širu osnovu i za izučavanje nekih drugih pitanja iz domena pravne regulative od lokalnog do međudržavnog značaja u tom dijelu Osmanskog carstva. Za razliku od većine teksta izvora datog u transkribovanoj verziji, spomenuta vrsta dokumenata u prilogu je data i u prijevodu na engleski jezik što osigurava prohodnost dokumenata i izvan kruga osmanista.

Područje Podolije ili Ejaleta Kamjanjec (*Kamieniec, Kamjanjec, Kamanice*) predstavljalo je geografsko područje od četiri sandžaka, no historijski vrlo dinamičan prostor. Ta činjenica je značajnija tim prije po načinu ulaska u granice Osmanskoga carstva, ali i stoga što se on događa kada je izraziti uspon i značajnije širenje teritorija Osmanskog carstva već završeno. Iskoristivši poziv Kozaka da im kao saveznici pomognu u odbrani od Poljaka, Osmanlije su iskoristile priliku

da taj prostor integriraju u granice svojega carstva. Ovaj ejalet predstavlja posljednji osnovani ejalet u Osmanskom carstvu pred sami početak gubitka velikih teritorija u njegovom evropskom dijelu. Da se radi o nekom području koje je duži vremenski period bilo pod osmanskom vlašću, sasvim sigurno da bi i značaj jednog ovakvog izvora bio znatno manji. No, činjenica da je jedini sačuvani, osigurava mu posebno mjesto u historiografiji. Stoga je njegov sadržaj sa historijskog, ali i nekih drugih aspekata iznomno važan. Kompariranja sa drugim izvorima za to područje, u suštini, potvrđuju njegov značaj i historijsku vrijednost posebno u odnosu na neke nepouz dane procjene o demografskom potencijalu Podolije koje se kreću i do 300.000. Komparacije poljskih i osmanskih izvora ne pokazuju međusobne ekstremne razlike (55000-40000) što potvrđuje njihovu pouzdanost u historijskim istraživanjima općenito. Vidljiva razlika poljskih i osmanskih izvora rezultat je historijskih zbivanja i procesa koji nastaju kao njihova posljedica. Uzrok te razlike u ovom slučaju treba tražiti u preseljavanju stanovništva od strane poljske vojske u druga područja kako bi se uništila ekonomska osnova izdržavanja osmanske posade u Kamjanjecu, i dakako, nesigurnosti u graničnom pojasu koji stanovništvo najčešće napušta u potrazi sa sigurnijim staništem. Izvan procesa depopulacije nije ostalo ni središte ejaleta, sam grad Kamjanjec. Dakle, pomjerenja stanovništva izazvana prvenstveno višedecenijskom nesigurnošću bila su višesmjerna. Dok su Jermeni i Jevreji išli ka unutrašnjosti Osmanskog carstva, Poljaci su utočište tražili na suprotnom smjeru. Dugotrajna

nesigurnost od sredine 17. stoljeća svakako je utjecala i na depopulaciju područja i nizak procent naseljenosti, koji se u pojedinim sandžacima ejaleta kretao od 23 do 40 procenata. Sve to imalo je za posljedicu da su gotovo dvije trećine naseljenih mjesta dokumentirana kao napuštena. No, bez obzira na to, defter ima iznimno veliki značaj u pogledu očuvanja naziva pojedinih naselja. U ovom slučaju pokazuje se da je od 868 dokumentiranih imena sela, na kartama iz 19. stoljeća identificirano 728. To predstavlja visok stepen identifikacije od gotovo 84% kao i značaj ovih izvora za očuvanje toponomastike naselja nestalih u dinamičnim historijskim procesima.

Moglo bi se reći da ovo područje pokazuje vrlo zanimljivu administrativnu organizaciju. Osim sandžaka Kamjanjec koji ima osam nahija, ostali sandžaci imaju tri ili četiri nahije. Promatrano sa administrativnog stanovišta ali i broja dokumentiranih lokaliteta, većina sandžaka ima potencijal jednog kadiluka u našim područjima. Administrativna usitnjenost vjerovatno je rezultat potrebe da se granično područje što bolje administrativno i vojno organizira.

Metodološki pristup obradi ovog izvora privlači posebnu pažnju. Već je istaknuto da izvor osim originala u formi transkripcije nudi osnovni tekst izvora uz prijevode nekih zanimljivih dokumenata unutar izvora. No, ono što u svemu ovome treba istaći a što publikaciji daje značajnu specifičnu težinu jeste vrlo slojevita i temeljita uvodna studija koja sažime najosnovnije podatke ovoga izvora, demografske, ekonomske, socijalne ili neke druge naravi. Ništa manje nije zanemariv historijski kontekst koji

nam omogućava razumijevanje određenih pojava čije refleksije se osjećaju u samom tekstu izvora. Vrlo pregledne analize i tabelarni prikazi olakšavaju snalaženje u iznimno bogatom fondu informacija deftera. Ono što svakako u društveno-ekonomskom kontekstu privlači pozornost jesu velike socijalne razlike između nahija u pojedinim sandžacima ali i samih sandžaka, bilo da su promatrane po domaćinstvu bilo po glavi dokumentiranog muškog stanovništva. Te se razlike kreću od dva i po do tri puta u sandžaku Kamjanjec, dok su u drugima one manje, no, još uvijek neočekivano velike.

Ovaj iznimno važan izvor obogaćuje svjetsku osmanistiku i historiografiju a posebno područje zapadne Ukrajine. On može poslužiti kao model za objavljivanje ove vrste izvora općenito u svim područjima u kojima se oni publikuju.

Aladin Husić

Fatma Sel Turhan, ESKI DÜZEN ADINA: OSMANLI BOSNA'SINDA İSYAN: 1826-1836, Küre Yayınları, Birinci Basım, İstanbul, 2013, 392 str.

Jedna od centralnih tema bosanskohercegovačke historiografije 19. stoljeća, Pokret za autonomiju Bosne ili Antireformski / Anticentralistički pokret, bila je predmet interesovanja velikog broja historičara.

Interes za proučavanjem navedene teme nastavio se i u novije doba. Tako se 2013. godine u Istanbulu pojavila

knjiga pod naslovom *Eski Düzen Adına: Osmanlı Bosna'sında İsyan, 1826-1836* (u prijevodu na bosanski): "U ime starog poretka: Pobuna u osmanskoj Bosni 1826-1836." autorice Fatme Sel Turhan, profesorice na Univerzitetu Vakufa Sultana Mehmeda Fatiha u Istanbulu. Ova je knjiga prerađena i dopunjena doktorska disertacija Sel Turhan koja je odbranjena 2009. godine na Univerzitetu Boğaziçi u Istanbulu.

Izvorna podloga knjige je prvorzredna arhivska građa pohranjena u fondovima osmanskog perioda u Arhivu Predsjedništva Vlade Republike Turske (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Arhiva Topkapı Palace, te dokumentima iz sarajevskog i travničkog sidžila koji su pohranjeni u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, a čije se kopije nalaze i u biblioteci İSAM-a (Centar za islamska istraživanja u Istanbulu). Pored toga, korišteni su i mnogobrojni objavljeni izvori, almanasi i novine te knjige, članci i rasprave na više svjetskih jezika kao i magistarske i doktorske radnje pojedinih istraživača.

Sadržaj knjige predstavljen je kroz uvodno i pet temeljnih poglavlja (Bosna: Geografija i društvo; Prva etapa pobune, 1826-1831; Druga etapa pobune, 1831-1836; Pobunjenici; Liderstvo). Svako od poglavlja podijeljeno je u više potpoglavlja koja dodatno osvjetljavaju navedenu temu. Na kraju je napisan zaključak, uvršteno nekoliko priloga, bibliografija i indeks. Osim toga, vizualni dio knjige obogaćen je sa nekoliko tabela i mapa.

Autorica naglašava da je cilj istraživanja bilo utvrđivanje novonastalog stanja u Bosanskom ejaletu u periodu između 1826. i 1836. godine usljed reformske i naglašeno centralističke

politike koju su vodile osmanske vlasti, kao i odgovor domaćeg faktora na takvu politiku (str. 295). U tom smislu, radnja polazi od tri teorijska pravca: analiza specifičnosti Bosanskog ejaleta kao pokrajinskog (serhat) ejaleta; analiza utjecaja reformi na domaće stanovništvo i način na koji je ono reagovalo na novi politički diskurs; i traganje za uzrocima koji su Bosnu doveli u poprište žestokih obračuna između centralnih i pokrajinskih vlasti.

Jedna od ključnih teza na kojoj je zasnovano istraživanje je da se "bosanska pobuna" može realno sagledati samo u kontekstu procesa koji su se odvijali na cijelom prostoru Osmanske države. Istraživanje je pokazalo da su događaji od 1826. do 1836. godine plod sudaranja ustaljene višestoljetne prakse u društvenim odnosima (*kamun-i kadim*), u pojedinim oblastima svojevrstne samo za Bosnu, a koja je u Bosni živjela zahvaljujući osmanskog političkom pragmatizmu, s jedne, i novih, drukčijih u odnosu na dotadašnji period, politika centralnih državnih vlasti koje su u očima domaćeg stanovništva značile put neizvjesnosti i opasnosti, s druge strane.

Osim toga, u knjizi je detaljno obrađena i "pobunjenička" strana. Autorica Sel Turhan pobunu ne vidi kao izdvojenu epizodu koja je imala svoj početak i kraj već kao dijelove dugotrajnog, jednog te istog, procesa koji je bio plod nezadovoljstva pobunjenika. U tom smislu, pobunu koja je uslijedila nakon dokidanja institucije janjičarskog reda, s jedne i pobunu pod vođstvom Husein-kapetana Gradašćevića, s druge strane, vidi kao dva dijela istog ustaničkog procesa.

Autorica se osvrće na prilike koji su doveli do pobune i u tom kontekstu

analizira društveni razvoj Bosne još od druge polovine 15. stoljeća ističući fleksibilan i pragmatičan pristup osmanske politike naspram domaćih faktora (stanovništva i ustanova) koji je polučio određene specifičnosti koje je Bosna uživala i početkom 19. stoljeća. Zanimljive su i opservacije o jačanju raznovrsnih utjecajnih krugova u bosanskim gradovima što povezuje sa neuspjelim pokušajima premještanja sjedišta vezira iz Travnika u Sarajevo sve do polovine 19. stoljeća, ali i sa gradskim karakterom pobune koja je izbila. Također, donosi podatke o specifičnim prilikama koje su vladale i u agrarnim odnosima te vojnoj organizaciji, napose odžakluk-sistemu od početka 17. stoljeća. U tom kontekstu navodi i kasniji sistem čifluka i malikane koji su dodatno osnažili vodeće bosanske krugove u domenu zemljišnih odnosa.

Razlogom pobune autorica smatra ukidanje janjičarskog reda, što, potom, prati i u prvoj i u drugoj etapi pobune. Posebno je to vidljivo onda, smatra Sel Turhan, kada se u pitanje dovodi pozicija domaćih (yerlikulu) janjičara. Koliko je navedena tematika bila osjetljiva potvrđuje činjenica da je država u prvoj etapi bila primorana na ustupak spram navedene kategorije stanovništva. Pored navedenog, autorica iznosi zaključak da su trgovci i zanatlije, također, odlučno bili protiv novog sistema kojeg je centralna vlada pokušavala uvesti.

Pobune u Bosni izbijale su i ranije. Tokom 18. stoljeća one su bile inicirane od seljaka, ali i gradskog stanovništva, a u 19. stoljeću to su bila građanska nezadovoljstva u kojima su glavnu riječ vodili istaknuti slojevi stanovništva. Takav razvoj događaja naveo je autoricu na razmišljanje o

svojevrsnoj “pobunjeničkoj kulturi” u Bosni zarad traženja vlastitih prava od centralne uprave.

Autorica zapaža kako su nakon odredbe o ukidanju janjičarskog reda 1826. godine obje strane bile spremne na reakciju. Centralna vlast je posegnula za metodom pritiska, ucjene i ubjeđivanja, a Bosna se odlučila na vijećanje nakon kojeg je razrađen plan pobune. Prva etapa pobune završena je u korist centralnih vlasti korištenjem sile, no, provođenje reformi u Bosni bilo je još uvijek u početnoj fazi.

Sel Turhan je posebnu pažnju posvetila regionalnim i međunarodnim odjecima bosanske pobune i reformskog eksperimenta centralnih osmanskih vlasti u ovoj pokrajini. Također, srpsko-ruski odnos kao i albansko-bošnjačko zbližavanje nakon što su osmanske vlasti predale šest bosanskih i albanskih nahija Srbiji sporazumom u Edirnama 1829. godine proizveli su veoma složenu situaciju koja je prijetila eskalacijom sukoba sa nepredvidivim posljedicama. To je vlasti u Istanbulu prisililo na umjerenost u odlukama. Autorica na jednom mjestu piše: “Bošnjaci u sultanu više nisu vidjeli halifu muslimana koji je bio zadužen za odbranu islamskih zemalja kao i zaštitu muslimanskih podanika, već su u njemu vidjeli autoritet koji se drži na istoj distanci prema svim svojim podanicima bez obzira na vjersku pripadnost. Tako će pobuna označiti početak postepenog udaljavanja stanovništva od države, a država će u Bošnjacima vidjeti prepreku za vlastiti napredak i razvoj.” (str. 305.)

Prekretnicu u navedenom procesu označit će *de facto* inauguracija Husein-kapetana za bosanskog valiju septembra 1831. godine. Kao dva osnovna

razloga koja su među Bošnjacima proizveli mišljenje da će njihovi interesi biti zaštićeni samo uz domaćeg čovjeka kao valiju, autorica navodi centralističku politiku osmanskih vlasti i sve snažniji pritisak Srba u regiji. To je za Bošnjake predstavljalo pitanje opstanka.

Posebno je zanimljiv stav autorice Sel Turhan u vezi sa prirodom bosanske pobune u prvoj polovini 19. stoljeća. Za razliku od nekih istraživača, npr. Ahmeda S. Aličića, Sel Turhan nije mišljenja da je navedena pobuna imala "etno-nacionalnu agendu". To argumentira stavovima Husein-kapetana koji je u korespondenciji sa centralnim vlastima ponavljao da će, ukoliko mu se potvrdi namjesništvo, predano raditi za interese Osmanske države. Tako autorica zaključuje da "pokret Husein-kapetana nije pokušaj odvajanja Bosne od Osmanske države, već da je prije riječ o pokretu za očuvanjem starog poretka odnosno prava koja je centralna uprava priznala stanovništvu ove pokrajine, a koja su uspostavljena tokom vremena" (str. 305.) Također, autorica smatra da se nastojanje i zahtjev Bošnjaka za domaćim namjesnikom može prihvatiti kao izraz "prednacionalnog" perioda koji se bazira više na lokalizmu nego na etnicitetu. "Kao i mnogi drugi, i Husein-kapetan je proizvod šireg osmanskog svijeta. On nije bio nacionalni lider," zaključuje Sel Turhan. (str. 233.)

Autorica nadalje ukazuje na prirodan slijed događaja nakon gušenja pobune u kojem sultanovu nagradu dobiva strana koja je doprinijela očuvanju njegovog suvereniteta i apsolutnog autoriteta u Bosni, ali iznosi i jednu vrlo zanimljivu opservaciju u vezi sa izdvajanjem Hercegovačkog sandžaka u zaseban ejalet (mutesarrıflık) na čelu sa Ali-pašom

Rizvanbegovićem. Ona kaže: "Ovaj slučaj potvrđuje da je postojala teorijska osnova imenovanja Husein-kapetana za namjesnika." (str. 306.) Inače, autorica djelovanje domaće opozicije na čelu sa Ali-pašom Rizvanbegovićem vidi kao jedan od ključnih elemenata pomoću kojeg je slomljen otpor pobunjenika, ali i kao jednu od metoda osmanskih vlasti koju su koristili na širem balkanskom prostoru: ukloniti jednog lokalnog moćnika pomoću drugoga.

Sel Turhan iznosi i tezu o tome da možda zbog geografske udaljenosti i komunikacijskih prepreka, bosanskom stanovništvu nije bila dovoljno pojašnjena ni jasna važnost reformi za Osmansku državu, a što nije bilo karakteristično samo za Osmansku državu već i za Evropu tog vremena.

Još jedna teza koju autorica iznosi u svom istraživanju je da ukidanje janjičarskog reda kao i smirivanje pokreta Husein-kapetana nisu otklonili probleme u kojima se našla Osmanska država. "I naredni reformski pokušaji naići će na sličan otpor, sve do polovine 19. stoljeća," zaključuje Sel Turhan.

Posebnu pažnju u svom istraživanju autorica je posvetila psihološkoj, etnološkoj i lingvističkoj analizi pobunjeničke strane kao i načinima državne percepcije tog problema. Iz dokumenata se jasno razaznaje da su centralni državni organi bošnjački etnički identitet ili bosansko stanovništvo izjednačavali sa pobunjenicima, a ta etiketa je bila generalna, bez izuzetka: "Tačan je izraz ahmaci (glupi) Bošnjaci"; "Bošnjaci su poznati po neredu i đavolijama"; "Bošnjaci su loš narod koji ne zna cijeniti samilost i pomoć", samo su dio opisa koji se mogu iščitati iz mnogobrojnih arhivskih dokumenata. Etikete su trebale

jasno označiti “državne neprijatelje i izdajnike” koji su okrenuli leđa cijelom islamskom svijetu (Daru-l-islam). Naravno, autorica je sjajno prikazala situaciju u kojoj navedeni opisi Bošnjaka nakon gušenja pobune prerastaju u slavu i hvalu tog istog stanovništva što potvrđuje historijski zakon prema kojem riječi imaju svoje vrijeme.

Iz redaka knjige koju predstavljamo može se vidjeti da dokumenti potvrđuju “svenarodni i sveopći” karakter pobune među stanovništvom različitih društvenih slojeva. Na taj način izraz “Bošnjak” je postao zajednički imenilac za pobunjenu stranu, ali i za državu. Premda ne u velikom broju, ipak, dokumenti potvrđuju učešće i nemuslimana u ovom pokretu. Najveću podršku pobunjenicima dala je ulema što je apsurd, smatra Sel Turhan, uzme li se u obzir činjenica da je isti taj društveni sloj dao najveću podršku sultanu u provedbi reformi u Istanbulu. Razlog takvoj podršci na lokalnom planu može se potražiti u procesu “ajanizacije uleme”, kako ga definira autorica, još iz 18. stoljeća. Drugi razlog treba tražiti u konzervativizmu i odbrambenom psihološkom stanju u kojem je Bosna stoljećima nalazila, a što je izraženo u dokumentima kroz riječi “sa tri strane okružena neprijateljima”. Ulema je takav status koristila kako bi sačuvala stečena prava i privilegije.

Pred kraj četvrtog poglavlja Sel Turhan donosi podatke o metodama pomoću kojih se država obračunavala sa pobunjenicima koji su se dijelili u tri kategorije: lideri pobune, aktivni učesnici pobune i pasivni podržavatelji pobune. U posljednjem, petom, poglavlju autorica ističe važnost liderstva kao ključnog faktora u pokretanju stanovništva u pokrajini. Ona iznosi zanimljive opservacije

o zajedničkim životnim i drugim osobenostima lidera pobuna koji su se pojavili na Balkanu u 19. stoljeću: “Te ličnosti su pod svojom kontrolom držale šira područja ne samo sa upravno-administrativnog stajališta već i vojnog. Zbog toga ih je bilo nemoguće pasivizirati bez podrške lokalnih faktora. To je znala država pa je mobilizirala jedne protiv drugih. No, radilo se o svojevrsnom “začaranom krugu”, jer je sva promjena bila u tome što je moć prelazila u ruke druge ličnosti.” Na kraju Sel Turhan konstatira da se radilo o vremenu “čestih savezništava između dva i više lidera te isto toliko neprijateljstava”.

Knjiga koja je pisana na relevantnoj historijskoj građi, savremenim metodološkim pristupom, uz jako prisustvo autorice u interpretaciji događaja predstavlja vrlo zanimljivo štivo. Već sada se može svrstati u red nezaobilazne literature u budućim istraživanjima historije Bosne i Hercegovine u prvoj polovini 19. stoljeća.

Sedad Bešlija

Ćazim Hadžimejlić, UMJETNOST ISLAMSKOGA KNJIGOVESTVA: UNIKATI GAZI HUSREV-BEGOVE BIBLIOTEKE U SARAJEVU, Sedam, Sarajevo 2011, 264 str.

U već postojeću, ma kako skromnu tradiciju knjige u srednjovjekovnoj Bosni, ulazi tradicija islamske pismenosti koja pod snažnim duhovnim i intelektualnim zamahom Osmanlija doživljava procvat. Umjetnost knjige – u kojoj

se najjasnije oslikava umjetnički genij krasopisa, ornamentike i minijaturnog slikarstva kojima su rukopisi ukrašavani i opremani –potom su nastavili razvijati i njegovati domaći majstori. Po uzoru na knjige koje su dospijevale u Sarajevo, na početku kupovinom i hodočašćem a nešto kasnije i prepisivanjem, radili su i sarajevski mudželiti – vrsni knjigovesci. Oni su uvezivali rukopise štiteći i oplemenjujući ih povezom od kože, ili kakvog drugog materijala, u koji su utiskivani motivi različitih oblika i dimenzija, a dodatno su isticani pozlatom ili su bojeni različitim bojama. Izuzetna pažnja koju je knjiga uživala nedvojbeno svjedoči o ugledu pisane riječi u islamskom svijetu.

Knjiga *Umjetnost islamskoga knjigovestva: unikati Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, autora Čazima Hadžimejlića, bavi se jednim od tri oblika umjetničkog stvaralaštva koje je obuhvatila umjetnost knjige njegovana u kulturno-umjetničkom geniju muslimana. Čazim Hadžimejlić, predavač predmeta iz oblasti islamske kaligrafije i restauracije / konzervacije na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu, islamske umjetnosti i osmanskodobne arhitekture XVI stoljeća na Katedri za historiju umjetnosti, te islamske arheologije na Katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, poznat je javnosti i kao vrsni kaligraf – *hattat*. Stoga autorov pristup proučavanju umjetnosti knjige polazi ‘iznutra’, unoseći pritom različita znanja i iskustva, te je njegovo djelo prvo ovakve vrste na bosanskom jeziku.

Djelo *Umjetnost islamskoga knjigovestva: unikati Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu* sastoji se od

sažetka – koji funkcioniра i kao uvod – naslovljenog *O knjizi*, nakon kojeg slijede četiri tematske cjeline koje se dalje razlažu na tematska poglavlja i potpoglavlja. U uvodnom nas dijelu autor u kratkim crtama upoznaје sa ciljevima knjige, iznoseći osnovni sadržaj svake od četiri cjeline.

U prvoj nas tematskoj cjelini autor upoznaје sa umjetnošću i zanatom knjigovestva, donoseći najprije *Kratak uvod u historiju umjetnosti knjige* u kojem polazi od IV stoljeća pr. n. e. i opisa prvobitnih oblika knjige i tako nas vodi sve do u XX stoljeće. Ovo se poglavlje najviše odnosi na povijest knjigoveškog umijeća kršćanske provenijencije, a uključuje i kratak govor o knjigoveškom zanatu vezanom za samostane i one njihove službenike koji čine neizostavnu spojnicu u procesu nastajanja i očuvanja brojnih rukopisnih djela. Potom slijedi nešto opširniji pregled razvoja umjetnosti knjigovestva islamske provenijencije, sa posebnim naglaskom na Tursku, u kojem autor govori upravo o zadivljujućem ugledu koji kod potonjeg naroda uživa knjiga. U poglavlju *Stilovi i motivi u umjetnosti knjigovestva* pratimo pregled nekih od općih karakteristika ove umjetnosti, a vezane za različite periode, odnosno vladavinu pojedinih sultana. Iscrpnim predstavljanjem najzastupljenijih motiva zatvara se prva tematska cjelina.

Druga tematska cjelina pod naslovom *Materijali, alati, sastavni dijelovi i stilovi uveza u umjetnosti knjigovestva* uvodi nas u svijet neizostavan za opremu i ures jednog rukopisa. Iako se nekima mogu doimati i pomalo suhoparnim, poglavlja koja nas upoznaју sa *praktičnom stranom* umjetnosti

knjigoveštva donose mnoštvo zanimljivih detalja koji se tiču odabira i upotrebe osnovnih materijala, papira, zlata, boje, ali i mnogovrsnih kalupa i inih pomagala bez kojih bi izrada jednog poveza bila teško zamisliva. U posljednjem poglavlju druge cjeline, *Stilovi klasičnoga turskog uveza*, doneseni su nazivi i pojašnjenja stilova klasičnih turskih uveza. Kako u bosanskom ne postoji njihov ekvivalent, ostavljeni su izvorni nazivi svih stilova, što naglašava i sam autor.

Nemoguće je ne spomenuti Osmanlije u kontekstu govora o kulturno-umjetničkoj djelatnosti domaćih majstora u minulim stoljećima. Stoga nas autor kroz treću tematsku cjelinu naslovljenu *Kulturne i umjetničke aktivnosti Osmanlija u Bosni i Hercegovini* podsjeća na zasluge koje pripadaju Osmanlijama. Tako je načinjen i kratak pregled graditeljske djelatnosti u cilju isticanja značaja kojeg su imali podizani objekti, a koji su značili i početak duhovnog, vjersko-prosvjetnog, kulturnog, umjetničkog, ali i privrednog i urbanog razvoja gradova diljem Bosne i Hercegovine. Najvažnije zadužbine među njima, kako onda tako i danas, zadužbine su bosanskog uglednika Gazi Husrev-bega. Stoga i ne čudi da autor za potrebe svoje knjige odabire jedno u nizu materijalnih zdanja kojim nas je zadužio Husrev-beg – Gazi Husrev-begovu biblioteku i njezinu izuzetno bogatu zbirku islamskih rukopisa sa njihovim jedinstvenim povezima, od kojih autor naročito ističe djela znamenitih Bosanaca i Hercegovaca među kojima su: Hasan Zijai Mostarac, Ali Dede Bošnjak, Muhamed Allamek, Hasan Kafi Pruščak, Mustafa Ejubović, ali i mnogi drugi.

Posljednja cjelina knjige, *Katalog unikatnih rukopisa iz Gazi Husrev-begove biblioteke*, donosi nam detaljan opis trideset i jednog rukopisa koje je, oslanjajući se na svoja znanja i iskustva, izdvojio sam autor. On ovdje donosi naziv svakog od odabranih djela, vrijeme njihova nastanka, autora, kaligrafa, vrstu pisma i jezik, ali i ostale odrednice koje podrazumijevaju obradu rukopisa. Naravno, naročita je pažnja posvećena opisu svakog uveza. Među odabranim rukopisima, koji se ističu kako svojim uvezima i umjetničkom opremljenošću tako i vrijednošću, nalaze se djela iz oblasti znanosti, književnosti i duhovnosti, od kojih su dvadeset i tri na arapskom jeziku. Svako izdvojeno i obrađeno djelo, ali i svako poglavlje knjige, bogato su opremljeni ilustracijama koje podrazumijevaju i kraći opis ili neku napomenu.

Na kraju knjige su zaključna razmišljanja o islamskoj umjetnosti i islamskim rukopisima kao drugom najznačajnijem mediju ove umjetnosti. Potom slijedi Popis korištene literature, Rječnik stručnih pojmova i manje poznatih riječi, Slovo o autoru, Izvodi iz recenzija, te Indeks općih i vlastitih imena. Ova knjiga koja obrađuje umjetnost islamskog knjigoveštva i dotiče se i djela stvaranih na našim područjima, značajan je doprinos proučavanju bosanskohercegovačke historije umjetnosti, kojoj ponekad nedostaje i elementarna literatura. Knjiga će, nedvojbeno, biti od koristi studentima na mladoj Katedri za historiju umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, ali i svima onima koji se bave knjižnom umjetnošću ili historijom umjetnosti knjige, kao i svakom zaljubljeniku u knjigu.

Aida Smailbegović